

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ
Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası

Əlyazması hüququnda

LEYLA VÜQAR qızı HƏSƏNLİ

**MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ ƏFSANƏ VƏ
RƏVAYƏTLƏRİN YERİ**

İxtisaslaşma: HSM-060201-Azərbaycan ədəbiyyatı

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

Mehriban Oqtay qızı Mövlamova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, b/m

BAKİ -2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-7
I FƏSİL. MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN NƏSRİNİN BAŞLICA XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
1.1 1990-2010-cu illər ədəbiyyatında folklora qayıdışın istiqamətləri	8-19
1.2 Çağdaş nəsr süjetlərində mif-əsatir-əfsanə formulu	20-26
II FƏSİL. NƏSR ƏSƏRLƏRİNİN QURULUŞUNDA ƏFSANƏ VƏ RƏVAYƏTLƏRDƏN YARARLANMA YOLLARI	
2.1 Əfsanə və rəvayət janrlarının nəzəri əsasları	27-37
2.2 Yazılı ədəbiyyatda əfsanə və rəvayətdən istifadənin tarixi xronologiyası	37-48
2.3 Azərbaycan müstəqillik dövrü nəsrində (1990-2010) əfsanə və rəvayətlərdən bəhrələnmə formaları	48-59
NƏTİCƏ.....	60-62
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI.....	63-66

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Folklor nümunələri Azərbaycan xalqının milli düşüncəsinin, onun qədim dövrdən bu günə qədər mənəviyyat yolunu özündə əks etdirən nümunələrdir. Xalqın tarixini, etnopsixologiyasını, psixologiyasını özündə təzahür etdirməsi kollektiv əməyin nümunəsi olaraq meydana çıxan şifahi xalq ədəbiyyatının ən mühüm xüsusiyyətləri hesab olunur.

XX əsrdən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının diqqət mərkəzində olan aktual mövzulardan biri folklor və yazılı ədəbiyyat əlaqələridir. Bu aspektdən yanaşaraq sadəcə Azərbaycan ədəbiyyatşünasları deyil, dünya ədəbiyyatşünasları da bu iki ədəbiyyat arasında əlaqələr barədə tədqiqatlar aparırlar.

Folklor nümunələri yazılı ədəbiyyatın bəhrələndiyi əsas qaynaqlardan biri olmuşdur. Şifahi və yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi və onların bir-birinə təsiri XX əsrdən etibarən tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Müxtəlif dövrlərdə, ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığında istifadə edilən folklor nümunələri tədqiqat obyektinə olmuş, buna həsr edilən bir çox əsərlər, elmi işlər yazılmışdır. Yazılan, araşdırılan məsələlərdən aydın görünür ki, sadəcə müstəqillik dövründə deyil, yazılı ədəbiyyatın yarandığı ilk gündən etibarən şair və yazıçılar folklor motivlərindən istifadə etmişdir. Epik növün əsas və aparıcı janrlarından hesab olunan əfsanə və rəvayətlər xalqımızın yaşadığı, yadda qalan, təfəkkürünün alt qatlarında iz buraxan hadisələrin təsviri ilə bağlıdır. Əfsanələrin mifik təfəkkürlə bağlılığı da danılmazdır. Tədqiqatlar bunu sübut edir ki, folklor janrlarının bir çoxunun süjeti məhz əfsanə motivlərindən qaynaqlanaraq yaranmışdır. Əfsanə və rəvayətlərin öyrənilməsi ilə sadəcə Azərbaycan xalqının düşüncəsini deyil, bütünlükdə dünya xalqlarının düşüncə tərzinə yaxından bələd olmaq mümkündür.

Əfsanə və rəvayətlərin yaranma tarixi qədim dövrlərə, hətta ibtidai insanın yaşadığı çağlara qədər gedib çıxsada, müasir nəsrə, ümumilikdə çağdaş ədəbiyyatla əlaqəsini heç bir zaman itirməmişdir. Müəyyən dövrlərdə yaşanan siyasi, sosial, ictimai hadisələrlə əlaqədə bu əlaqə nisbətən zəifləyə, yaxud güclənə bilər. Lakin, günümüzdə bu motivlərdən qaynaqlanma halları kifayət qədərdir. Bu janrlar insanlar arasında

xalqın milli-mənəvi dəyərlərini, onun milli yaddaşını, əxlaqi-didaktik məzmunu özündə əks etdirən ən qiymətli janrlardandır. Hər hansısa hadisələr haqqında yığcam məlumat verən əfsanə və rəvayətlər etnik yaddaşda olan mifoloji qaynaqlara söykənmiş və etnosun, həmin xalqın təfəkküründən süzülərək formalaşmışdır.

Müstəqillik illərinə qədər bir çox yazıçı və ya şairin yaradıcılıqları folklor, o cümlədən əfsanə və rəvayətlərin istifadə formaları baxımından araşdırılmışdır. Müxtəlif dövr nümunələri dəfələrlə bu aspekt baxımından tədqiqata cəlb olunsada, çağdaş dövr nümunələri bu məsələ bir qədər diqqətdən kənar qalmış, məhz müstəqillik dövrü tədqiq olunmamışdır. Müasir dövrdə yazılan nəsr əsərlərin daxilində, bu janrlar hansı formada özünü göstərir, yazıçılar bu motivlərdən necə istifadə etmişdirlər, janrların yeni nəsr əsərlərinin yazılmasında yaratdığı imkanlar barədə tədqiqat işində məlumat verilmişdir.

Azərbaycan nəsrinin bir çox nümayəndələri öz əsərlərində epik növün janrlarının motivlərindən istifadə edib. Bu sadəcə Azərbaycan ədəbiyyatı üçün deyil, bir çox dünya xalqlarının dilləri tərəfindən istifadə edilən qaynaqdır. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Yusif Vəzir Cəmənəminli, Mövlud Süleymanlı, İsa Hüseynov və s. kimi yazıçıların yaradıcılıqları bu faktın ən gözəl sübutlarında hesab olunur. Onlar hər biri bu motivləri öz ruhlarına, üslubuna, düşüncə tərzinə uyğunlaşdırmışdır. Bu uğurlu tendensiya müstəqillik dövrünə qədər davam etmiş, müstəqillik dövrü yazıçıları da uğurla, orijinallığı qoruyaraq müxtəlif əsərlər yaratmışdır. Müstəqillik dövrü ədəbiyyatının nümayəndələrindən Fəxri Uğurlu, Anar, Kamal Abdulla və s. kimi bir çox yazıçının əsərləri əfsanə və rəvayətlərdən bəhrələnərək yazılan qiymətli əsərlərdəndir. Folklorə, soykökə qayıdış motivləri sovet imperiyasının dağılmasından sonra ortaya çıxmış, milli azadlıq hərəkatının insan düşüncəsində yaratdığı təsəvvürlərlə daha da geniş vüsət almışdır.

1990-2010-cu illər arasında yazılan nəsr əsərləri də məhz əfsanə və rəvayətlərdən qaynaqlanmasına görə diqqəti çəkir. Əsərlərin orijinallığı, dil-üslub xüsusiyyətləri, məzmun və ideyası ədəbiyyatda silinməz izlər qoymuşdur. Yazıçıların əsərləri ilə xalq ədəbiyyatı nümunələri arasındakı qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi onların yaradıcılıqlarının yeni aspektdən öyrənilməsinə səbəb olmuşdur.

Tədqiqat işində yazıçıların əfsanə və rəvayətlərdən istifadə metodları tədqiq olunmuş, bu qaynaqlanma formaları ətraflı formada təhlil edilmişdir. Xalq ədəbiyyatının bu janrları əsərlərinə gətirməklə öz sənətkarlıq imkanlarını, ustalılıqlarını üzə çıxarmışdır. Bu nümunələrin təsiri nəticəsində yazılan əsərlərin özünəməxsusluğu dissertasiyada təhlil olunmuşdur. Ədəbi irsimizdə janrların məzmun və formalarından, müxtəlif motivlərdən istifadə edərək yazılan əsərlərin keyfiyyətləri üzə çıxarılmışdır.

Tədqiqat işinin obyektı. Tədqiqatda müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrinin müxtəlif nəsr əsərləri əsas tədqiqat obyektı kimi seçilmişdir. Əlavə olaraq, Əfsanə və rəvayətlərin nəzəri əsasları tədqiqat işinə cəlb edilmiş, bir sıra görkəmli tədqiqatçıların bu mövzu ilə bağlı fikir və mülahizələrinə elmi işdə yer verilmişdir.

Tədqiqat işinin predmeti. Tədqiqat işinin predmeti müstəqillik dövründə (1990-2010-cu illər) yazılan nəsr əsərlərində istifadə olunan əfsanə və rəvayətlərdir. Dissertasiyada tədqiqata cəlb olunan əsərlərdə yeri, yazılı ədəbiyyatda əfsanə və rəvayətlərdən bəhrələnmə formaları, onların qarşılıqlı əlaqəsi öyrənilmişdir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın yazılmasında əsas məqsəd seçilmiş folklor janrlarının istifadə imkanları, onların nəzəri əsaslarını öyrənməkdir. Eyni zamanda müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının nəsr əsərləri yaradıcılığında əfsanə və rəvayət motivlərinin tədqiqi tədqiqat işinin məqsədini təşkil edir.

Tədqiqat işinin vəzifələrini isə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

- Müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- Müstəqillik illərində yaranan ədəbiyyatın folklor meyillərinin araşdırılması;
- Folklor və yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqələrinin aydınlaşdırılması;
- Mif-əsatir-əfsanə formullarının tədqiqi, onların çağdaş nəsrə təzahürü formasının göstərilməsi;
- Əfsanə və rəvayət janrlarının nəzəri əsaslarının aydınlaşdırılması;
- Əfsanə və rəvayətlərin nəsr əsərlərində istifadə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;

- 1990-2010-cu illərdə yazılan nəsr əsərlərində əfsanə və rəvayət motivlərinin üzə çıxarılması

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiya işinin yazılma prosesində ədəbiyyatşünaslığa dair elmi əsərlərdən, əlavə olaraq, B.Nəbiyev, A.Nəbiyev, R.Qafarlı və digərlərinin folklor və yazılı ədəbiyyatla bağlı tədqiqatlarından, bu mövzu ilə bağlı müxtəlif kitablar, elmi məqalələr, jurnallar, qəzetlərdən, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən, müxtəlif internet resurlarından istifadə edilmişdir. Bununla yanaşı, qədim dövrdən etibarən çağdaş dövr Azərbaycan ədəbiyyatına qədər yazılı ədəbiyyat nümunələrinə müraciət olunmuşdur.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Tədqiqat işi ADU-nun Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertantın tədqiqat işinin məzmununa həsr olunmuş məqalələr elmi jurnalda çap olunmuşdur. Mövzu ilə bağlı magistrantın “Gənc tədqiqatçıların elmi əsərləri” jurnalında 1 məqaləsi nəşr edilib.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işi Çağdaş dövr Azərbaycan nəsr və folklorun epik növ janrlarından olan əfsanə və rəvayətlərin qarşılıqlı əlaqəsinə həsr edilmişdir. Burada ilk dəfə olaraq, XX əsrin sonları və XXI əsrin ilk 10 illiyində yazılan əsərləri müvafiq janr aspektindən tədqiqata cəlb edilmişdir. Müstəqillik dövr nəsrinin inkişafı və yüksəlişini Kamal Abdulla, Fəxri Uğurlu, Anar və digər yazıçıların yaradıcılığında araşdırılmışdır. Bununla yanaşı, dissertasiya işi çağdaş dövrdə folklor formullarından istifadə edərək yazılan nəsr əsərlərinin araşdırılması baxımından əhəmiyyətli istiqamət kimi diqqəti çəkir.

Müstəqillik dövründə yazılan Kamal Abdullanın “Son gəliş”, “Unutmağa kimsə yox”, “Parisın seçimi”, Anarın “Göz muncuğu”, Fəxri Uğurlunun “Leylinin Məcnunluğu”, “Şeyx Sənan” kimi nəsr əsərləri folklorlardan, xüsusilə əfsanə və rəvayət motivlərindən istifadə edilərək yazılan əsərlər kimi təhlil edilmişdir.

Mövzunun praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işində əfsanə və rəvayətlərin nəzəri əsasları ətraflı araşdırılmış, bir çox əsər bu aspektdən tədqiqata cəlb olunmuş, Çağdaş dövr Azərbaycan nəsrinə aid olan nümunələrin məzmununda əfsanə və rəvayət motivlərinin istifadə olunmasına görə sistemləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, 2 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İlk fəsil 2 yarımfəsildən, ikinci fəsil isə 3 yarım fəsildən ibarətdir.

I FƏSİL

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİ AZƏRBAYCAN NƏSRİNİN BAŞLICA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. 1990-2010-cu illərdə ədəbiyyatında folklorə qayıdış istiqamətləri

Azərbaycan ədəbiyyatı milli tarixi köklərə malik bir ədəbiyyatdır. XX əsrin sonları Azərbaycan xalqının tarixində əbədi və silinməz izlər qoymuşdur. Bu izlər sadəcə xalqın yaddaşında deyil, qədim ənənələrə sahib olan Azərbaycan ədəbiyyatından da yan keçməmişdir. Tarixi proses ədəbiyyata təsir etmiş, müstəqillik, inqilablar yeni məzmun və forma xüsusiyyətlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı 1970-1980-ci illər ədəbiyyatından fərqlənir. Sovet imperiyasının hakimiyyəti illərində ədiblər daim təqiblərə məruz qalmış, neqativ proseslər ədəbi nümunələrə- nəsr, nəzm, dram əsərlərinə təsir etmişdir. 1980-ci illərdən etibarən artıq siyasi və ictimai proseslərdə gedən dəyişikliklər, təzyiqlərin azalması ilə ədəbiyyata yeni mövzu və yanaşmalar gətirdi. Artıq ənənəvi ideyalar yeni mövzu və yazıçı yanaşmasından işlənmiş və bu mövzuları yeni tələblərə əsasən uyğunlaşdırmaları yeni dövr ədəbiyyatının diqqət çəkən cəhətlərindən olmuşdur. Bu dövrdə yaranan ədəbi nümunələr Azərbaycan xalqının məhrumiyyətlərdən sonra azad düşüncələrini, onların müstəqillik, istiqlaliyyətlə bağlı olan arzularını özündə əks etdirmişdir. Sovet dövründə ağır təqiblərə məruz qalmış, repressiyaların qurbanı olmuş, senzuranın məhdudiyətləri çərçivəsində yaranan ədəbiyyatdan sonra yazılan əsərlər özünəqədərki nümunələrdən seçilirdi. Dünyanı tanıma istəyi, inteqrasiya, ictimai-siyasi yüksəliş, milli özünüdərk ədəbiyyatın inkişafına təkan verən əsas amillərdən idi.

Müstəqilliyin əldə olunmasında əvəzsiz rolu olan Heydər Əliyevin ədəbiyyatın inkişafı üçün də böyük xidmətləri olmuşdur. Məlum olduğu kimi, ümumilli lider Heydər Əliyev dövləti parçalanmadan xilas etmiş, xalqın yenidən müqəddəratını

müəyyənləşdirməsinə, azadlığımızın bərpasına dəstək olmuş, xaosa birdəfəlik son qoymuşdur. Onun hakimiyyəti dövründə Azərbaycan Respublikası öz milli-mənəvi azadlığına, rifahına qovuşmuş, parçalanmadan xilas olmuş, dövlətin inkişafına gedən yolda ilk addımlarına atmağa başlamışdır. Əsl həqiqətləri, reallığı nəzərə alaraq, əsl lider kimi, ən doğru qərarları vermiş, ölkənin cari və gələcək statusu üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Həmin illərdən etibarən, ölkəmiz artıq bir çox xüsusi əhəmiyyətli təşkilatlara üzv olmuş, sadəcə ölkədaxili deyil, eləcə də beynəlxalq arenada uğurlar əldə etmişdir. Sülhün və siyasi sabitliyin bərqərar edilməsi ölkəmizdə bir çox sahəsinin inkişafına təkan verdiyi kimi, elm sahələrinin inkişafına da səbəb olmuşdur. Onun həm Azərbaycan ədəbiyyatına, həm də dünya ədəbiyyatına dərinləndirən bələd olan siyasi liderlər sırasında olması hamıya məlumdur. Elə bu faktoru nəzərə alaraq, siyasi lider və ictimai xadim kimi ədəbiyyat onun fəaliyyətində əhəmiyyətli yer tutmuşdur. O, ədəbiyyata milli təfəkkürün, xalqın mənəviyyatının bir parçası kimi yanaşmış, bu sahəni fəaliyyətinin aparıcı istiqmatələrindən biri kimi təyin etmişdir. Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatının dünya səviyyəsində tanınması prosesi ümumilli liderin adı ilə bağlıdır. Hər şeydən əvvəl, ölkəmiz müstəqillik qazandıqda Heydər Əliyev dilimizin statusu, onun adının müəyyənlişməsi ilə bağlı ilkin addımları atmışdır. Milliyyət anlayışı və Azərbaycançılıq ideyası onun siyasətinin əsas qayəsini təşkil etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri - Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun və s. kimi şəxsiyyətlərin yubileyləri dövlət səviyyəsində qeyd olunmuşdur. Tanınmış yazıçılar və şairlərə fəxri adların, orden və medalların təqdim olunması təmin edilmişdir.

Belə bir şəraitdə artıq 1990-cı illərdən etibarən „Azərbaycan ədəbiyyatı öz üfüqlərini daha da genişləndirir. İdeologiya baxımından bu dövrün ədəbiyyatı digər bütün dövrlərdən fərqlənirdi. Sənətin, sənətkarların inkişafı dünyaya inteqrasiya ədəbiyyata təsir edən müsbət amillərdən idi. Müstəqilliyin qazanılması, bununla yanaşı Qarabağ hadisələri, Vətən müharibəsi, 20 Yanvar hadisələri ədəbiyyata yeni mövzular gətirdi. Bununla yanaşı yeni təmayüllər, cərəyanlar ədəbi əsərlərdə özünü göstərməyə başladı. Klassik mövzular ədəbiyyata yeni formada, yeni tələblərə uyğun

qayıdır. Azərbaycan mədəniyyətinin dünya səviyyəsində tanınması, ədəbiyyata da öz töhfəsini verirdi.

Müstəqilliyin qazanılması ilə birlikdə həmin dövr ədəbi qaynaqlarının yenidən formalaşması prosesi başladı. Yetmiş illik bir müddətdə qadağan olunmuş nümunələrin yenidən nəşrinə və tədqiqinə başlandı. Təsadüfi deyildir ki, həmin dövrdə Qurani-Kərimin iki tərcüməsi nəşr olundu. İctimai-siyasi fəaliyyətlərinə görə yaradıcılıqları araşdırılmayan Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağaoğlu, habelə mühacirət həyatı yaşayan ictimai xadimlər və ədiblərimiz Ceyhun Hacıbəyli, Əbdülvahab Yurdsevər, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və s. kimi şəxsiyyətlərin ədəbi irsləri tədqiqatlara cəlb olundu. SSRİ məkanında sadəcə rus dilli ölkələrə çıxışı olan ədəbiyyatımız müstəqilliklə daha geniş auditoriyalara çıxış əldə etdi. Ümumtürk , qədim abidəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 yaşı Bakıda keçirilməsi onun Azərbaycan xalqına aid olmasına sübutu olmuş, ədəbiyyatımızın dünya səviyyəsində tanınmasına səbəb olmuşdur.

2000-ci illərdən etibarən Heydər Əliyevin şəxsiyyəti ədəbiyyatçılar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, bununla bağlı və ədəbiyyata qayğısına həsr olunmuş bir çox kitablar, publisist romanlar, əsərlər həsr olunmuşdur. “Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Heydər Əliyev: şəxsiyyət və zaman” əsərləri nəşr olunmuşdur.

Ümumilli liderin siyasətinin bir parçası olan ədəbiyyat İlham Əliyevin diqqətindən də kənarda qalmamışdır. Ümumilikdə Heydər Əliyev və İlham Əliyevin hakimiyyət illəri ölkəmizin sakitlik dövrü kimi qiymətləndirilir. Prezidentimizin uğurlu siyasəti nəticəsində ölkəmiz hər sahədə inkişafa meyilləndiyi kimi, ədəbiyyat sahəsində də inkişaf görülmüşdür. 2003-cü ildən etibarən fəaliyyət dövründə o, yazıçıların qurultaylarının dövlət səviyyəsində təşkilini təmin etdi. Prezident mükafatları, fəxri adlar, ordenlərin verilməsi prosesi həmin dövrdə davam etdi. “Xalq yazıçısı” və “xalq şairi” fəxri adları müvafiq olaraq, Mövlud Süleymanlı, Zəlimxan Yaqub, Sabir Rüstəmxanlı, Nəriman Həsənzadə və s. kimi ədiblərə təqdim olundu. Silsilə formada ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrinin yubileyləri dövlət səviyyəsində keçirilməsi davam etdirildi. Sadəcə yazıçı və şairlər deyil, ümumilikdə

ədəbiyyatşünaslar diqqətdən kənar qalmadı. Bütün bu qeyd olunanlar, prezidentin siyasətinin əsas qayəsini təşkil edir.

Əgər 1990-cı ilədək ədəbiyyatdakı mövzular müəyyən qədər müstəqillik dövrü mövzuları ilə eynilik təşkil etsə də, burada müəyyən fərqlər nəzərə çarpırdı. Mövzu tendensiyaları baxımından müstəqillik dövrü ədəbiyyatı tam yeni məcrada inkişaf edirdi. Əsərlərdə azadlıq idealları və bu ideal uğrunda mübarizə əsərlərdə əks olunurdu. 20 Yanvar hadisələri, Müstəqillik hərəkatı, Qarabağ müharibəsi yeni mövzuları ədəbiyyata gətirdi. İstər poeziyada, istərsə də nəsr əsərlərində bu mövzuya ayrıca silsilə əsərlər yazılmağa başladı. Nəbi Xəzri “Salatın”, Xəlil Rza Ulutürk “Məndən başlanır Vətən”, Bəxtiyar Vahabzadə “Şənbə gecəsinə aparan yol”, Cabir Novruz “özünü qoru xalqım”, Sabir Əhmədli “Qanlı yanvar hekayələri” və s. kimi ədəbi əsərlər oxuculara təqdim olundu.

Ədəbi əsərlərdə sadəcə müharibə ərzində yaşananlar deyil, qanlı hadisələrdən sonra, psixoloji olaraq travma yaşamış xalqın müharibədən sonrakı ağrı-acıları, onların kədərləri də əsərlərdə təsvir olunur. Sovet istilasından müstəqilliyə doğru keçid dövründə formalaşan ədəbi nümunələrdə ümumi bir depressiya nəzərə çapırdı. Anar “Otel otağı”, Mövlud Süleymanlının “Günah duası”, Əli Əmirli “Ölü doğan şəhər”, Sabir Əhmədli “Gözümə gün düşür”, Ramiz Rövşən “Göy üzü daş saxlamaz”, Vaqif Səmədoğlu “Mən burdayam, İlahi” kimi əsərlərdə insanın acı taleyi əks olunurdu.

Müstəqillik dövrü nəsr nümunələrində Azərbaycan yazıçıları əsərlərdə yeni bir Azərbaycan obrazı yaradırdı. İllərdir əsarət altında azadlıq arzuları ilə yaşayan xalqın çətinliklə və ciddi mübarizəylə əldə etdiyi müstəqillik mövzusu bir çox əsərlərin ana xəttini təşkil edirdi. Dövrün ədəbi nümunələrində müstəqillik, azadlıq, istiqlaliyyət birbaşa və ya dolayı üsullarla oxucuya çatdırılan əsas ideya idi.

Bu dövrün əsas xüsusiyyətlərindən biri isə XX əsrin əvvəllərində dünya ədəbiyyatında mövcud olan, milli ədəbiyyata isə yeni izlər buraxan cərəyanlar idi. Artıq XX əsrin sonlarından etibarən ədiblər modernizm, konseptualizm, postmodernizm, magik realizm kimi ədəbi cərəyanlar ətrafında qruplaşmağa başlamışdılar. Artıq dünya ədəbiyyatının həyatı əks etdrimə üsulları Azərbaycan ədəbiyyatına inteqrasiya etmiş, yeni məzmun, üsul və formaların yaranmasını

labüdləşdirmişdir. Artıq ədiblər gerçəkliyi, ənənənin əleyhinə çıxaraq, şablon formaları inkar edib tam yeni formada əks etdirməyə çalışırdılar. Bu cərəyanların ilkin izlərini XX əsrin əvvəllərində Hüseyn Cavid , Əli bəy Hüseynzadə və s. kimi mütəfəkkirlərin əsərlərində tapa bilirdikdə, artıq müstəqillik dövründə tam bir cərəyan kimi formalaşmağa başlamışdır.

Modernizm yunan sözü olub, “modernus” sözündən götürülmüşdür. Modernizm əsaslanan əsərlərdə ənənəvi forma və təhkiyə rədd edilmişdir. Bu cərəyan ətrafında toplanan ədiblər köhnəlmiş yaşam tərzini inkar edərək, əsərlərin mərkəzinə şüurlu, biliyə malik olan insanı qoymuş, insan zəkasına inanaraq hər şeyin öhdəsindən gəlməyin mümkünlüyünü isbatlamağa çalışmışdırlar. Onlar sadəcə ədəbiyyatda deyil, bütün sahələrdə yeniliyin tərəfdarı olmuşdur.

Postmodernizm cərəyanı modernizm cərəyanının üzərində qurulan, Kamal Abdullanın yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında təzahür edən yeni cərəyanlardan biri idi. Postmodernistlər modernizmin əsas konseptual nəzəri əsaslarını qəbul etsələr də, onun bir sıra müddəalarından imtina etmişdir. Ümumilikdə postmodernizm cərəyanı, keçmişi inkar etmir, əksinə yaşanılan hadisələrə, yazılan əsərlərə yeni aspektdən yanaşır. Onlar reallığı dağıdaraq, yenisini yaradır. Bu, ədəbiyyatda dekonstruksiya adlanır. Postmodern əsərlər arasında əsas janr roman janrı hesab olunur. Postmodernizm cərəyanının nümayəndələri öz əsərlərində müxtəlif üsullardan, bədii priyomlardan istifadə edirdilər. Dekonstruksiya, janr hibridliyi və ya janr polifoniyası, pastiş, “oyun” texnikası belə priyomlardan biri idi. Janr polifoniyası daha çox roman janrında özünü göstərirdi. Roman-nağıl, roman-mif, roman priçça kimi janrlarda əsərlər yazılmağa başladı. Bunları XX əsrin əvvəllərindən etibarən modifikasiyaya uğrayan roman janrının uğuru hesab etmək mümkündür.

Müstəqillik illəri ərzində ədəbiyyat nümunələrinin formalaşması və inkişafında azərbaycançılıq ideyalarının böyük təsiri vardır. Bu ideyaları özündə ehtiva edən oxucuların çatmasında rolunu oynayan cümhuriyyət dövrü ədiblərimizin xüsusi əməyi olmuşdur. İsa Həbibbəyli qeyd edir: “Ədəbiyyatımızın inkişafı üçün müstəqillik şəraiti, müstəqilliyin atributları olan sərbəst söz imkanı, yaradıcılıq azadlığı vacib şərtlərdir. Bununla belə ədəbiyyat yeni epoxanın gəlişini təkcə passiv şəkildə əks etdirməklə

qalmamış eyni zamanda, müstəqilliyin qazanılmasında fəal şəkildə iştirak etmişdir. Bütün sovet dövrü ərzində ədəbiyyatda müstəqillik ideyalarının yetişməsi və təcəssümü bir neçə şəkildə özünü büruzə vermişdir:

- Ana dilinin və milli şüurun qorunması və inkişaf etdirilməsi;
- Milli tarixi yaddaşın bərpası;
- Azərbaycan idealının, milli vətənpərvərlik ruhunun yaradılması;
- Azərbaycan insanının obrazının bədii təcəssümü;
- Nəhayət, birbaşa milli ideya vasitəsilə qurtuluşa çağırışın bədii ifadəsi.” [36, s. 6]

Müstəqillik illərində nəzərə çarpan digər nüanslardan biri multikulturalizm prosesi idi. Bütövlükdə dünyaya inteqrasiya etməklə yaşanılan hadisələrin içində olmuş, buna baxmayaraq, öz milli irsimizi qorumağı bacardıq. Milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması, müxtəlif ölkələrdə olan vətəndaşlarımız tərəfindən hələ də unudulmaması, yaşanması, və sonrakı nəsillərə ötürülməsi Azərbaycan üçün əhəmiyyətli hadisə hesab olunurdu Avropa və Asiyanın qovuşduğu nöqtədə yerləşən Azərbaycan tarix boyunca bir çox xalqa vətən olmuşdur. Müxtəlif mədəniyyət nümayəndələrinin, sivilizasiyaların qovuşduğu yerdə olduğuna, əlverişli, münbit şəraitinə görə başqa xalqların əhalisi bu torpaqlarda yaşamışdır. Xalqımız isə öz növbəsində burada yaşayan digər xalqların nümayəndələrinə həmişə hörmət bəsləmiş, qarşılıqlı anlaşma və sülh şəraitində burada yaşamışdırlar. Milli-mənəvi dəyərlərimizi qorumaqla yanaşı, Azərbaycan respublikasının dövlət sərhədləri içində yaşayan digər xalqların da öz adət-ənənələrini qorumağa şərait yaratmış, multikultural, tolerant ölkə kimi dünyada digər ölkələrdən seçilirik. Əslində multikultural dəyərlər Azərbaycan tarixi boyunca xalqımızın ruhunda, xislətində mövcud olmuşdur. Bu ideyalar zaman-zaman ədəbi qaynaqlarımızda da əks olunmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” Nizami Gəncəvi “Yeddi Gözəl”, Mirzə Fətəli Axundov “Hekayəti-Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli Şah” , Qurban Səid “Əli və Nino” və s. kimi əsərlərdə multikultural dəyərlərimiz təsvir olunmuşdur.

Ümumilikdə, müstəqillik illəri boyunca ədəbiyyatda yeni axtarışlar gedir, onun nəticəsində ədiblər tərəfindən tam yeni, orijinal əsərlər ortaya çıxarılırdı. Qlobal hadisələrin yaşanması, proseslərin gedişəfti, əldə olunan nailiyyətlər ədəbiyyatımızda

yeni inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirilməsinə dəstək olmuş, bunlar nəsrə yeni mövzu, məzmun, rəngarəngliyi qazanmasına zəmin yaratmışdır. Əsərlərdə istifadə olunan bədii təsvir və ifadə vasitələri daha da zənginləşmiş, onlara yeni rəngarəng çalarlar əlavə olunmuşdur.

1990-2010-ci illər ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətlərindən biri də əsərlərdə folklor motivlərindən istifadə, folklor qaydış hesab olunur. Folklor Azərbaycan ədəbiyyatında istifadə olunması insanların həyatındakı tarixi hadisələrlə bağlıdır. Milli mədəniyyətimizin əsas faktorlarından biri də məhz xalq yaradıcılığıdır. Dövrün müəllifləri xalq yaradıcılığından əsərlərində istifadə etməklə xalqın yaddaşının ən alt qatlarına enmiş, bu qaynaqlardan müxtəlif cür yararlanmışdılar. Folklor nümunələrini imkanları sayəsində ədəbiyyatçılar xalqa ötürmək istədiyi fikirləri daha rahat, aydın çatdırmağa nail olmuşdurlar. Əsərlərində əfsanə, rəvayət, atalar sözləri, nağıllar kimi bir çox nümunə və motivlərə yer verən bir çox yazıçı və şair vardır. Təkcə müstəqillik dövründə deyil, Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim nümunələrində şifahi xalq ədəbiyyatının, folklor motivlərindən daim istifadə olunmuşdur. Sovet dövründə digər məsələlər kimi, ədəbiyyatımızın da tarixi saxtalaşdırılmış, xalqın yaddaşı hesab olunan folklor tədqiqatlardan kənar qalmışdır. Uzun müddət ərzində folklor nümunələri üzərində araşdırmalar aparılmamış, ədəbiyyatşünaslıqda öz yerini tapa bilməmişdir. 1994-cü ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində “Folklor sarayı” fəaliyyətə başlamış, 2003-cü ildən etibarən isə müstəqil struktur kimi Folklor İnstitutu adı altında öz fəaliyyətinə davam etmişdir. Bu institutun yaradılması Azərbaycan folkloruna öz təhəllərini vermişdir. “Azərbaycan Folkloru Külliyyatı”nın tərtibi, onun nəşri bu sahədə atılan ən önəmli addımlardan biridir. Bu külliyyatın nəşr olunmasının əsas məqsədləri folklorumuza aid olan bütün mətnlərin toplanaraq vahid bir kitabda nəşr olunmasını təmin etmək və sistemli şəkildə oxucuya təqdim etməkdir. Bununla yanaşı sovetin saxtalaşdırılmasını folklorlardan təmizləmək, nümunələrin orijinal versiya və variantlarının üzə çıxarılması, gələcək nəsillərə ötürülməsi də əsas hədəflərdəndir.

Yazılı ədəbiyyat üçün folklor motivləri ən vacib, əhəmiyyətli və əsas qaynaqlardandır. Sözsüz ki, folklor qaynaqları həmin dövrdə tamamilə yox

olmamışdır. Lakin dövrün tələblərinə uyğun olaraq, bir qədər arxa plana keçmiş, əsərlərin daha çox alt qatlarında qalmışdır.

Əsərlərdə folklor motivlərindən istifadə sadəcə Azərbaycan ədəbiyyatına xas xüsusiyyət deyildir. Bir sıra XX əsr dünya ədəbiyyatının görkəmli mütəfəkkir, yazıçıları öz əsərlərində bu motivlərdən istifadə etmişdir. Tomas Mann, Franz Kafka, Cefri Ccoys, Tomas Eliot yaradıcılığının xüsusi xəttini məhz folklor motivləri təşkil edir. Tədqiqatçı A.Hacıyev bu mövzuda qeyd edir: “ Bu yazıçıların yaradıcılığında mif və folklor ənənələrindən istifadənin mühüm istiqamətləri özünü əks etdirir: romantik, intellektual, ekzistensial, simvolik, psixanalitik və s.” [33, s. 11]

Hər nə qədər müstəqillik dövründə ədəbiyyatımıza yeni mövzu və tendensiyalar daxil olsa da, ədəbiyyat folklor ənənələrindən uzaqlaşmamışdır. “Müstəmləkə, yarımüstəmləkə asılılığına düşən xalqların ədəbiyyatında müəyyən mərhələdə mif-folklor ənənələri qismən dərin qatlara çəkilir. Aparıcı ideyaya xidmət edən göstəricilər ön plana çəkilir.” [33, s.17] Ümumiyyətlə, hər nə qədər məhdudiyyətlərə, qadağalara məruz qalınsa da, bir xalqı öz tarixindən, kökündən, ilkindən, adət-ənənəsindən ayrı salmaq, uzaqlaşdırmaq şübhəsiz ki, mümkün deyildir . Bu, təkcə gündəlik həyatda, siyasətdə deyil , ədəbiyyatda da belədir.

Azərbaycan folkloru və folklorşünaslıq elmi 1920-1930cu illərdə nəzəri baxımdan inkişaf etməkdə idi. Lakin sovet məhdudiyyətləri öz mənfi təsirini bu sahəyə də göstərdi. 1930-cu illərdən sonra sovetlərin sadıq folklorşünasları Azərbaycan folklorunu öz ideologiyasından uzaqlaşdırdı, saxta mətnlərin yaradılmasına başlandı. Bununla yanaşı, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və s. kimi nümunələrin sujet xəttlərində dəyişikliklər edilməyə, bəzi nümunələrin oxunması ,tədqiqi ümumiyyətlə qadağan olundu. Artıq bu dövrdə ədəbiyyat, folklor sovet ideologiyasına uyğun olaraq yenidən formalaşdırıldı. 1970-1980-ci illərdə bu qadağalar nisbətən yumşaldılsa da, yenə də sovet ideologiyası öz qüvvəsini itirməmişdi. Sadəcə 1990-cı ildən sonra artıq folklorşünaslıq əvvəlki əsl mövqeyinə qayıda bilmiş, müstəqilliyin əldə olunması ilə daha da yüksəliş dövrünü yaşamağa başlamışdır.

XX əsrin əvvəllərindən bəri Azərbaycan ədibləri öz vəziyyətindən asılı olmadan folklorla meyil edir, onun toplanması, nəşr olunması, tədqiqata cəlb olunması üçün böyük əmək sərf edirdilər.

Ədəbiyyat tarixi boyunca daimi olaraq, əsərlərdə folklor ənənlərinin izləri müşahidə olunmuşdur. Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, İmadəddin Nəsimi, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Fətəli Axundov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, sovet dövründə Səməd Vurğun, İlyas Əfəndiyev, İsmayıl Şıxlı, İlyas Əfəndiyev, Mövlud Süleymanlı, Yusif Səmədoğlu, Anar, Elçin və s. kimi bir çox ədiblər bir başa və ya dolayı üsullardan istifadə edərək folklor qaynaqlarına müraciət etmişdirlər. Müstəqilliyin əldə olunması ilə ötən yetmiş illik zaman kəsiyində dərin qatlarda özünü göstərən folklor yenidən ədəbi nümunələrdə özünü göstərdi. Artıq əsərlərdə folklor öz çoxcəhətli xüsusiyyəti ilə diqqəti cəlb edirdi. Bu dövrdə folklor ənənlərindən əsərlərində istifadə xüsusilə, Kamal Abdullanın yaradıcılığında özünü göstərir. Mifoloji ənənlərə, folklor poetikasına əsaslanan yaradıcılıq nümunələri olan “Yarımcıq əlyazma”, “Unutmağa kimsə yox”, “Sehrbazlar dərəsi” romanlarında milli folklor ənənləri, hekayələr toplusuna daxil olan “Parisin seçimi”, “Xaron, mərhəmətli Xaron” və s. kimi hekayələrində isə milli folklor ənənləri ilə yanaşı dünya mifologiyasına aid olan nümunələrdən bəhrələnərək orijinal əsərlər yaratmışdır.

Rus ədəbiyyatşünasları ümumilikdə əsərlərdə folklor qaynaqlarından bəhrələnməni, onun təsvir üsulunu yazıçının dünyagörüşü və yaradıcılıq səviyyəsi ilə bağlayır. Məşhur ədəbiyyatşünas B.O.Korman qeyd edir ki, bir yazıçının öz əsərlərində folklor motivlərindən istifadə dərəcəsi onun folklorla, xalq ənənlərinə bağlılıq dərəcəsindən asılıdır. Xalq düşüncəsinə, milli mənəviyyətə yaxın olan sənətkarların əsərlərində folklor özünü 2 formada göstərir. Məsələn, onlar xalqın qəhrəmanını öz əsərlərinin əsas obrazı olaraq təsvir edərək, insan, oxucu psixologiyasına azadlıq ideyalarını təlqin edirlər. Əslində bu hadisə və ya prosesin özü də hər hansısa yazıçı üçün mümkün proses deyildir. Çünki xalq mənəviyyətinə, adi insanların həyatına, xalqın düşüncə tərzinə yaxından və dərinləndən bələd olmayan sənətkar bu mövzuda hər hansısa əsər qələmə ala bilməyəcəkdir. Yazılan əsərlərin qiyməti isə həmin təsvir edilən

əsas qəhrəmanların təsvir səviyyəsi ilə ölçülməkdədir. Bu meyara əsasən demək olar ki, yazılı ədəbiyyat və folklorun arasında sıx bağlar mövcuddur. İkinci nüans isə ondan ibarətdir ki, sənətkarın ideyaları, düşüncələri folklor motivləri əsasında-atalar sözləri, məsəllər, aforizmlərindən istifadə edərək xalq üçün nümunəvi əsər yaratmağı bacarsın, bu motivlərlə yazılı ədəbiyyat nümunəsində əks olunan hadisələri reallıqla əlaqələndirmək mümkün olsun.

Azərbaycan ədəbiyyatında folklorizm, əsasən, üç formada – mətnaltı qəlibdə, mətndaxili üslubda və müstəqil folklor süjetlərinin, eləcə də folklor motivlərinin ədəbiyyata gətirilməsi formasında özünü göstərdi. [22, s.198]

Hələ müstəqillik dövründən bir qədər əvvəlki zaman kəsiyində əsərlərdə müəyyən qədər folklor motivlərindən istifadə olunurdu. Magik realizm cərəyanının nümayəndələri tərəfindən qələmə alınan əsərlərdə mistik , əfsanəvi obrazlar, xalq düşüncəsinin alt qatlarında yatan mistik rəvayətlər, magik hadisələr özünü göstərir. Yusif Səmədoğlu, Mövlud Süleymanlı, Anar və s.kimi yazıçıların bir sıra əsərlərində magik realizmin elementlərinə rast gəlmək mümkündür.

Anar “Gözmuncuğu”, Yusif Səmədoğlu “Qətl günü”, “Deyilənlər gəldi başa”, Kamal Abdulla “Sehrbazlar dərəsi” və s. əsərlərdə bu tip mifoloji-mistik obrazlara rast gəlmək mümkündür.

Hər bir əsərin başa düşülməsində ən önəmli faktorlardan biri oxunan əsərin yazılmasında yazıçı tərəfindən hansı ədəbi qaynaqlardan istifadə olunduğunu bilməkdir. Müstəqillik dövrü ədəbiyyatının gətirdiyi yeni istiqamət və tələblərlə bağlı olaraq, artıq folklor motivlərindən daha tez-tez istifadə olunmağa başlandı. Əgər XX əsrəqədərki dövrdə əsərlərdə folklor motivləri hazır mövzu şəklində qarşımıza çıxırdısa, müasir dövrdə folklordan istifadə üslubları bir qədər fərqləndi. Xüsusən, magik realist və postmodernist mətnlərdə, əsərlərdə simvollarından istifadə, köhnə ideyaların “dağıdılaraq” üzərində yeni məzmunun yaradılması, əsərlərə mistik-əfsanəvi obrazların yenidən gətirilməsi ədəbiyyata aşkar formada folklora qayıdışın təzahürü idi.

Bəzən əsərlərdə folklor motivlərindən istifadə edərkən, yaxud folklor nümunəsini birbaşa süjet xəttinə daxil edərkən həmin nümunələrin təhrifinə yol verilir. Bunun

əsas səbəbi xalq yaradıcılığı məhsulunun yazıçıya elə təhrif olunmuş formada gəlib çatmasıdır. Bu proses ədəbiyyatda antifolklorizm adlanır.

Folklor motivləri bəzi əsərlərin əsas sujet xəttini təşkil etdiyi halda, digər əsərlərdə əsərin alt qatlarında, çox da nəzərə çarpmayan formada təzahür edir. Xanımana Manafli öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, Azərbaycan nəsrində folklor motivləri özünü iki formada göstərir. “Daxili folklorizm mətnin alt qatında, az nəzərə çarpa biləcək laydadır. O, etnik yaddaş kodudur, hər bir sənətkarın bədii təxəyyülünün tərkib hissəsidir. Bir çox hallarda passiv xarakterlidir. Yalnız münbit şəraitdə, milli ənənələrin əksi, bərpası, özünə qayıdışı üçün lazımı mühitin olduğu tarixi məqamlarda hərəkətə gəlir, aktivləşir. Öz sükunət formasını sürətlə dəyişib, zahiri folklorizmi hərəkətə gətirir. Ya özü onun funksiyalarını üzərinə götürüb zahiri folklorizmə, yəni əsərin üst qatında açıq-aşkar görünən folklorizmin modern çevrəsini formalaşdırır. Bu, Azərbaycan nəsi üçün folklorizmin bədii nəsrə əksi də maraqlı forma kimi fərqlənir. Yəni folklor ənənələri, milli adət-ənənələr sujet xəttində özünə yer tutur, hadisələrin inkişafında müəyyən rol oynayır, bir sıra hallarda isə sərt qərarlar, qəti mövqelərin müəyyənləşməsi üçün əsas istinadgah funksiyasını yerinə yetirir” [33, s. 28].

Folklorda Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərləri, onun kimliyi, sərvəti, coğrafiyası təsvir olunur. Folklor və ona aid olan nümunələrin motivləri yazılı ədəbiyyat, şair və yazıçılar üçün forma və məzmun baxımından istiqmətləndirə bilər. Folklor nümunələri min illər əvvələ aid olsalar da, müasir dövrdə yazılan əsərlərdə motiv kimi istifadə oluna bilərlər. Lakin hansı motivi hansı əsərdə necə istifadə mümkünlüyü isə yazıçının peşəkarlığından asılı olan prosesdir. Yazıçı İlyas Əfəndiyev bu məsələ ilə bağlı fikirlərini şərh edərkən qeyd edir ki, dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov “Koroğlu” operasını bəstələyərkən xalq qəhrəmanının ruhunu el musiqisi ilə sintez edərək möhtəşəm bir əsər ortaya çıxarmışdır. Bununla da o, istedadlı olduğunu sübut etmişdir.

Təsadüfki deyildir ki, hələ müstəqillik illərindən çox daha əvvəl bütün istedadlı sənətkarlar dövrün problemlərini təsvir edən zaman məhz oxucunun mədəni cəhətdən yüksəlişinə dəstək olmaq, onu maarifləndirmək üçün məhz folklor motivlərindən istifadə etmişdir. Ədəbi əsərlərdə folklor motivlərindən istifadənin bir neçə səbəbi vardır. Əvvəlcə, folklor qədimdən bəri insanın gündəlik həyat tərzini, onuun

düşüncəsini, şüuraltını özündə əks etdirən dəyər olduğundan həm yazıçı , həm də oxucu tərəfindən asanlıqla qəbul edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, folklor motivləri ilə bir sıra simvolları da əsərin daxili qatlarına gizlətmək mümkündür. Xüsusilə miflərdən və əfsanə janrlarından istifadə sehirli və gizli dünyanın dünya , insanın qədim dövrdən bəri mövcud olan inanclarının əsərlərdə əks olunmasını təmin edir. Bu nüans isə əsərləri oxucu üçün daha cəzb edici və oxunaqlı etməkdədir. Folklor mətnlərinin bir çoxunun dərin mənası olduğundan , bu motivlər əsərlərin orijinallığını və dərinliyinin artırılması funksiyasını daşımaqda olur .

Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında folklor motivlərinin ilkin izləri çox qədimlərə gedib çıxır. Əvvəlcə qeyd etmək lazımdır ki, folklor motivlərindən nəsrədə istifadə etməklə əsərlərdə xalqın gündəlik məişət həyatını dolğun formada əks etdirmək mümkündür. Son 30 illik dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında folklor ruhunu daha çox hiss etmək mümkündür. Aydınır ki, bu ruh adət halını almış formada deyil , dövrün tələbinə uyğun olaraq fərqli formalarda qarşımıza çıxır.

Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında sadəcə Şərq folkloruna deyil, Qərb folklor motivlərinə də rast gəlinir. Yazıçılar tərəfindən dünya ədəbiyyatının öyrənilməsi, əsərlərə dərinləndən bələd olması yaradıcılıq fəaliyyətində bu motivlərdən istifadəni labüd edir. Qərb folklor motivlərinin əsərlərin yazılmasında istifadə olunmasının özünəməxsus səbəbləri də vardır. Belə ki, bu folklor mətnləri Qərbdə sənətin, elmin, fəlsəfənin, qədim dünyagörüşünün əsas qaynaqlarından hesab olunur.

Ümumilikdə yuxarıda göstərilən faktlar XX-XXI əsr ədəbiyyatında folklorun formalaşmış, bir motiv kimi inkişafında böyük rol oynamışdır. Azərbaycan yazılı ədəbiyyat nümunələri ilə folklor mətnlərinin vəhdət təşkil edərək yaranması, yaradılması ədəbiyyada yeni üfüqlərin açılmasına, yeni yanaşma tərzinə, baxış bucağına səbəb olmuşdur. Müstəqillik dövründə məhz folklor motivlərindən istifadə olunaraq yazılan əsərlər öz orijinallığı və gətirdiyi yeniliklərlə birlikdə ədəbiyyatda əhəmiyyətli yerə sahibdir. Əvvəlki dövrlərlə müqayisədə bu dövrdə folklorlardan məntiqli şəkildə istifadə olunmuş, bədii ədəbiyyatın inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

1.2 Çağdaş nəsr sujetlərində mif-əsatir-əfsanə formulu

Ədəbi əsərlərin yazılmasında istifadə olunan əsas qaynaqlardan biri folklordur. XX əsrin 90-cı illərində müstəqilliyin bərpası ilə birlikdə ədəbiyyata yeni təmayüllər gəlmişdir. Yaranan yeni nəsr sujetlərində folklor motivlərindən, onların formullarından istifadə çağdaş dövr ədəbiyyatının diqqət çəkən cəhətlərindən biridir. Mif, əfsanə və əsatirlər aid olduğu xalqın, cəmiyyətin milli və mədəni dünyagörüşünü, təfəkkürünü özündə əks etdirən folklor janrlarıdır. İnsanların müqəddəs olana, qeyri-adi hadisələrə, təbii fəlakət və hadisələrə münasibətini bu janr nümunələrindən öyrənmək mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu motiv və formullar ədəbiyyat tarixi boyunca əsərlərin alt qatlarında gizli və ya açıq, birbaşa və ya dolaylı yollarla daim istifadə olunmuşdur.

Folklor ədəbiyyatının epik növün aparıcı janrlarından hesab olunan mif, əsatir, əfsanə, rəvayətlər nəsr əsərlərində geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Klassik ideyaların müsair dövrün tələbinə uyğunlaşdıraraq yenidən yazıya alınması, orijinal əsərlərin yaradılması baxımından əsərlərdə folklor motivlərinin və formullarının rolu əvəzsizdir. Xüsusilə postmodernist əsərlərdə istifadə olunan simvolların yaradılması, onların şərhini üçün miflər əvəzsiz vasitədir.

Folklor janrlarının hər birində oxşar struktur quruluş, həmin struktura uyğun üslub xüsusiyyətləri mövcuddur. Epik formul nəzəriyyəsi tədqiqata cəlb olunmazdan əvvəl bu cür oxşarlıqlar təkrar kimi qəbul olunurdusa, sonradan bu məsələyə başqa cür yanaşılmağa başlandı. Xüsusilə, əfsanə, rəvayət, nağıl və s. kimi epik janrlar formul baxımından diqqəti çəkir. Belə ki, digər janrlara nisbətən onların formulları digər janr nümunələri ilə müqayisədə daha görünəndir.

Ümumiyyətlə, formul dedikdə, janrın özünəməxsusluğunu təşkil edən qəlibləşmiş, sabit, təkrarlanan dil, üslub, forma, struktur, məzmun xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur.

Tədqiqatçı Şəhla Hüseynli formulun şərhini verərəkən belə deyir: “Formul yaddaşa birbaşa bağlı olan söz, yaxud söz qrupudur. Formul təhkiyə zamanı fikri, təsviri yaddaşa ötürmək üçün mətləbi qısaltmaq, şərh ümumi, oxşar hala salmaq, təfsilatları standartlaşdırmaq məqsədilə işlədilən yaddaş elementidir. Belə elementlər, artıq qeyd etdiyimiz kimi, mətni yaddaşa saxlamaq və yaddaşa ötürmək ehtiyacından yaranır və bu başlıca məqsədə xidmət edir. Buradan da onun əsas funksional keyfiyyətlərindən biri formalaşır. Elə qeyd etdiyimiz xüsusiyyətinə görə də “formul” sözünün əvvəlinə adətən “ənənəvi” təyini də əlavə edilir”.

Folklor mətnlərinin həcmindən asılı olaraq formulların təsviri müxtəlif cür olur. Əgər mətn, süjet xətti daha uzundursa, bu zaman həmin janrın formulları daha aydın, seçilən olur. Süjet xətti qısa olduqda isə, bir sıra formullar artıq ixtisara düşür, biz formulu ümumi mətnin məzmunundan başa düşürük. Çünki, süjetin qısalığına görə həmin mətndə formullar formalaşma mərhələsindədi, tam təsvir olunmayıb.

Mətn daxilində formulların müəyyənləşdirilməsi janrların növünə əsasən dəyişir. Dastan, nağıl kimi epik növün janrlarında formullar özünü daha aydın göstərsə də, digər janrlarda bir qədər fərqli olur. Nağıllarda göstərilən başlanğıc, mətndaxili, final formulları hazır qəliblər formasında göstərilir. Əfsanələrdə isə o formada hazır qəliblərdən istifadə olunmur. Belə ki, əfsanə nümunəsinin ilk cümləsi əsasən, mətndə təsvir olunan subyektə işarə edir. Həmin subyektlə bağlı cümlə formullaşaraq mətndə başlanğıc formulu kimi istifadə olunur. Bəzi janrların quruluşu, həcmi mətndə daxili formulların istifadəsi üçün əlverişli deyil. Əfsanə də həmin janrlardandır. Final formulu isə başlanğıc kimi birbaşa mətnin məzmunu ilə bağlıdır. Bu janrlarda formulların məzmunla bağlılığı onların müstəqil formalaşaraq inkişafına imkan vermir.

Epik növün geniş yayılmış janrı olan əfsanələrdə başlanğıc formullara rast gəlirik. Bu başlanğıc formullar təhkiyə formasından asılı olaraq dəyişə bilər. Əvvəlcə qeyd etmək lazımdır ki, əfsanələrin miflərlə eyni kökdən gəlməsi, onların arasındakı sıx bağlılıq formullarının bir-birinə oxşamasına səbəb olur.

Bəzi janrlarda başlanğıc formulu olaraq, xüsusi söz birləşmələri və ya ifadələrdən istifadə olunur. Nağıl janrında bu formullar “biri var idi, biri yox”,

“Göydən üç alma düşdü”, “Hamam-hamam içində, xəlbir saman içində, Dəvə dəlləklik edər köhnə hamam içində” və s. formasında qarşımıza çıxır. Əfsanələrdə isə bu məsələ bir qədər fərqlidir.

Digər janrlardan fərqli olaraq, əfsanələrdə sabit formada başlanğıc formulu özünü göstərmir. Nağıllarda “biri var idi, biri yox” kimi cümlələr, qaravəllilər, ifadələrdən başlanğıc formulu olaraq istifadə olunurdusa, əfsanələrdə bu belə deyil. Əfsanələrdə başlanğıc formulu kimi xüsusi təhkiyə üsullarından istifadə olunur. Əgər nağıl janrında “biri var idi, biri yox” ifadəsi qeyri-müəyyən zaman kəsiyini işarə edirsə, əfsanələrdə bu formul bir qədər fərqlidir. Belə ki, əfsanənin başlanğıcında bəhs olunacaq hadisənin əsas obrazını işarə edən şəxs təsvir olunur. Bununla da digərlərindən fərqli olaraq, bir qədər konkretləşdirilmiş zaman dilimində baş verən hadisə təhkiyə olunur. “Pir Babanın gözəl-göyçək qızı var idi” başlanğıcında hansısa zaman kəsiyində Pir babanın qızının yaşaması barədə məlumat oxucuya ötürülür. Bu əfsanədə mif motivlərindən hesab olunan çevrilmədən istifadə edilmişdir. Burada həm oğlanın daşa, həm də gözəl qızın nar ağacına çevrilməsi təsvir olunur.

Çevrilmə motivi daha çox əfsanələrin sonunda baş verir. Həmin bu motivdən istifadə olunan zaman oxucuya lazım olan məlumat ötürülür. Oxucu bununla da artıq hər hansısa çiçəyin və ya quşun əvvəllər insan olub, sonra hansı səbəbə görə çevrildiyini başa düşür, bu prosesi təxəyyülündə canlandırma bilər. Süjet xəttləri, obrazlar, təsvir edilən hadisələr müxtəlif olsa da, janr özünəməxsusluğunu təşkil edən formullar, əsas fiki artıq janrı işarə edir. Məsələn Lalə ilə bağlı olan əfsanədə təsvir olunur ki, lalə adlı gözəl bir qız var imiş. Bu qızın atası çox varlı biri idi, və Laləni sevdiyi oğlana vermirmiş. Bu həsrət dərdinə dözə bilməyən Lalə dua edir ki, canı bu dərddən qurtarsın. Allah onu eşidir və qız gözəl bir gülə çevrilir. Adının Lalə olması səbəbilə, həmin qıza da Lalə adını verirlər.

Əfsanələrdə başlanğıc formulu ilə yanaşı sonluq formulu da vardır. Bu sonluq formulu, həm Əfsanənin sona çatdığını, həm də hadisənin ümumi bağlılığının izahının verilməsi rolunu oynayır. Məsələn “Lalə” əfsanəsində sonluq formulu bu formadaadır:

“Lalə həmişə sevgilisindən ötrü göz yaşını töküüb sinəsini dağıdıb qan etdiyindən çiçəyin də bağı qan rəngindədir. Deyirlər ki, Lalə öz sevgisinə çatmayınca, bu çiçəyin bağından qan rəngi də getməyəcəkdir” [16, s.137]

Bu cümlələrdən istifadə etməklə əfsanədə baş verən hadisələrin nəticəsi ümumiləşmiş formada göstərilir, məlumat xarakteri daşıyır. Bu cümlələr ümumi əfsanənin digər hissələri ilə əlaqə yaradır, aradakı bağı izah edir.

Rəvayət formullarından bəhs edərkən əvvəlcə başlanğıc formulunu qeyd etmək lazımdır. Rəvayətlərdə hər-hansısa hadisənin, əhvalatın başlandığı zaman başlanğıc formulundan istifadə olunur. “Rəvayətə görə”, “Deyilənə görə”, “Belə deyirlər ki” və s. ifadələrindən istifadə edərək proses izah olunur. Rəvayətlərin yaranmasında şahidlik funksiyası böyük rol oynayır. Bu funksiya da rəvayətlərdə qeyd edilən cümlələrlə izah olunur. Başlanğıc formulu ilə hadisəyə giriş edildikdən sonra, əsas hadisənin gedişat prosesini təhkiyə olunur.

İstər rəvayət, istərsə də əfsanələrdə formulların nağıl formullarına oxşarlıq nəzərə çarpır. Xüsusilə mətn daxili formullarda bu oxşarlığı müşahidə edirik. Məsələn, “sizə kimdən deyim”, “indi eşit kimdən” və s. kimi mətn daxili formullar əfsanə və rəvayətlər mətnində istifadə olunan nağıl formullarıdır. Əlavə olaraq, əfsanə və rəvayətlərdə nağıllarda olan hərəkət bildirən formullara rast gəlmək mümkündür.

Əfsanə nümunələrinin bir çoxu mifoloji təfəkkür, mifik obrazlar, süjet xəttləri ilə bağlı olduğundan onun formulları da məhz mif mətnlərinin formullarına uyğun formalaşmaqdadır. Əfsanə mətnlərinin sonluğunda çevrilmə hadisəsi baş verdikdən sonra bu prosesin yekunu olaraq final formullarından istifadə olunur. Bu final formullarında mətnin məntiqə uyğun sonunu özündə əks etdirir. Lakin nəzərə də almaq lazımdır ki, bu final formulları heç də bütün əfsanə mətnlərində özünü göstərmir. Bunun səbəbi ondan ibarətdir ki, bəzi mətnlər həcm etibarını ilə qısa olduğundan, final formulları mətnə əks oluna bilmir.

Müxtəlif janrların formullarının yaranması, formalaşmasında miflərin mütləq bir rolu vardır. Xüsusilə, əfsanə formullarının yaranmasında mif-əsatir formullarından bəhrələnmə müşahidə olunur. Mif formulları digər janrlardan fərqli olaraq, vahid

qəlibləşmiş formul kimi formalaşmayıb. Yəni, formul əsasən mifin məzmunu, strukturan əsasən müxtəlif formalarda yaranıb inkişaf edə bilər.

Kamal Abdulla yaradıcılığının əsas xəttini məhz folklor motivləri təşkil edir. Azərbaycan folkloruna müraciət etdiyi kimi, qərb folklorundan istifadə edərək bir sıra əsərlər qələmə almışdır. Mif-əsatir-əfsanə motiv və formullarından istifadə edərək yazdığı nəsr əsərlərindən “Parisin seçimi” hekayəsi diqqəti çəkir. “Parisin seçimi” əsərində o, bizə Homerin “İliada” eposundan məlum olan Troya müharibəsinə səbəb olmuş hadisəni özünəməxsus şəkildə şərh etmişdir. Mif mətnlərinin sehrli simvolu kimi bu hekayədə də sehrli meyvə obrazı vardır. Ümumilikdə alma simvolu barədə yüzlərlə izah mövcuddur. Yaradılış əfsanələrində olan, insanın - Adəm və Həvvanın cənnətdən qovulmasına səbəb olan bu meyvə qadağan edilmiş meyvə kimi göstərilməkdədir. Bizə məlum olan mifdə də alma xaosa, yəni Troya müharibəsinə səbəb olmuşdur. Peley və Fetidanın nikahında ortaya atılan almanın hekayəsinə baxaq. Əfsanəyə əsasən, nifaq İlahəsi Erida toya çağırılmadığından məclisə nifaq toxumu səpmək istəmiş, bu istəyinə də alma ilə nail olmağı bacarmışdır. İlahələr arasında ən gözəlini Zevs seçəcəkmış kimi görünərsə də, daha sonra Zevs “Ən gözələ” qeydi ilə masaya atılan almanın sahibinə çatması üçün obyektiv qərar verə biləcək şəxs kimi Troya şahzadəsi Parisi seçir. Məclisdə 3 qadın ilahə - Hera, Afroditə və Afina Paris tərəfindən seçilməsi üçün müxtəlif təkliflər irəli sürürlər. Paris isə almanı məhəbbət və gözəllik ilahəsi Afroditəyə verir. Bununla da 10 illik Troya müharibəsi başlanır. Yazıçı Kamal Abdulla mövcud mifi dekonstruksiya texnikası ilə dağıdaraq, dekonstruksiya texnikasından istifadə etmiş, yeni və orijinal əsər ortaya qoymuşdur. Əsərdə olan obrazlardan Zevs, Hera, Afina, Afroditə, Ares, Poseydon kimi obrazlar bizə İliadadan məlumdur. Əsərin ümumi sujet xətti çox dəyişikliyə məruz qalmamışdır.

Peley və Fetidanın toyu, Eridanın çağırılmaması, nifaq alması, Parisin seçim qarşısında qalması, ilahələrin təklifləri eynilə mifdəki kimidir.

“– Gözəllərin gözəlinə çatacaq... – Yəni, kimə?” dialoqu ilə hekayədə xaos başlanır.

Hera

Lakin, əsərin sonluğu tamamilə fərqlidir. Bildiyimiz kimi, Yunan mifologiyasında seçim qarşısında olan Paris ona təqdim olunan almanı Afroditaya verir. Kamal Abdulla isə məlum mifdən fərqli olaraq, ona güc, hökmranlıq vəd edən Heranı seçir. Kamal Abdullanın bu seçimi müasir tələblərə uyğun olaraq edilən seçimdir. Paris almanı Heraya uzadır. Hera isə :

“ – Mən səni sabah arayıb tapacağam. – Hera gözdən itməzdən əvvəl sevinc və minnətdarlıqla Parisə bu sözləri dedi və o biri ilahələri yenə də qürurlu bir baxışla süzüb əlindəki almanı ucaya qaldırdı.” [4, s. 30].

“Sabah!.. Sabah Hera Parisi tapacaqdı. Sabah qoca Priam Aidin səltənətinə yollanacaq, qəhrəman Hektor

vaxtilə Prometeyin zəncirə çəkildiyi Qaf dağına qaçıb canını bu cür qurtaracaq, Paris isə öz arzusuna

– Troyaya hökmran olmaq arzusuna, nəhayət ki, çatacaqdı” [4, s. 30].

Əgər qədim dövrdə kişi və qadın münasibətlərində gözəllik ön planda idisə, müasir dövrdə bu belə deyil. Nəzər saldıqda görmək mümkündür ki, qədim dövrdə yazılan bir çox əsərlər məhz gözəlliyə həsr olunmuş, şairlər tərəfindən sadəcə gözəllik tərənnüm edilmişdir. XX əsrin Parisi isə daha məntiqli davranaraq Heranı seçməkdədir. Kamal Abdulla dövrün tələbinə uyğun olaraq, hakimiyyəti gözəllikdən daha üstün pilləyə qoyur.

“Mif mətnlərinin quruluşundan asılı olaraq onun formulları da məzmunca dəyişir. Məsələn, sürət formulanun əmələ gəlməsi prosesində bir neçə mifin strukturu ayrı-ayrı süjetlərə çevrilərək nağıl strukturunun yaranmasına səbəb olur. Bu süjetlərdə hadisələr o qədər uzun təsvir oluna bilər ki, nağılçı onların təsvirində hazır modellərdən istifadə edə bilər. Hazır modellər süjetlərin daxili məzmununda əlaqə yaradaraq bir hadisədən o birinə keçməyə kömək edir. Bu, ən çox hərəkətlə bağlı olan süjetlərdə özünü göstərir”[56, s.111].

Əgər nağıl mətnlərində formullar olduğu kimi hazır formada özünü göstərsə, bu vəziyyət miflərdə eynilə deyil. Mif formulları mif mətninin ayrılmaz hissəsinə çevrilərək mətnin bir hissəsi rolunu oynamaqdadır.

Azərbaycan folklorunda demək olar ki, bütün janrlarında formullar mövcuddur. Bu formulları birbaşa və ya dolayı yolla olsa da, bir-biri ilə bağlılıq təşkil edir. Bu formullar vasitəsilə oxucu hər hansısa hadisənin, başlanğıcını, davam etməsini və sonlamasını başa düşür. Bu səbəbdən də, formullar mətnin məzmununda vacib rol oynayır.

Mətnlərin süjet xəttlərinin fərqli olmasına baxmayaraq, janrların özünəməxsus xüsusiyyətləri özünü göstərə bilər. Bununla da, xüsusi göstərici və yaxud formullar olmasa belə, yazılı ədəbiyyat nümunəsinin yazılmasında müxtəlif folklor mətninin , eləcə də mif-əfsanə formullarından istifadə olunmasını oxucu aydın şəkildə başa düşə bilər.

II FƏSİL

NƏSR ƏSƏRLƏRİNİN QURULUŞUNDA ƏFSANƏ VƏ RƏVAYƏTLƏRDƏN YARARLANMA YOLLARI

2.1. Əfsanə və rəvayət janrlarının nəzəri əsasları

Dünya xalqlarının folkloru ilə müqayisədə Azərbaycan folkloru çox zəngindir. Kollektiv yaradıcılıq məhsulu olan, xalq arasından dildən-dilə dolaşaraq bu günümüze bir çox folklor nümunələri gəlib çatmışdır. Janr zənginliyinə görə seçilən, Xalq düşüncəsinin məhsulu olan folklor nümunələri 3 növə bölünməkdədir. Lirik, epik, dramatik növ. Epik növün aparıcı və əsas janrı dedikdə, ilk əfsanə və rəvayətlər nəzərdən keçirilir. Əfsanə və rəvayətlər xalq təfəkkürünün alt qatlarında yatan mifoloji düşüncə əsasında kollektiv yaradıcılıq əsasında yaradılmışdır. Bu janrlar uzun zaman kəsiyində diqqət mərkəzində olmamış, tədqiqatlara cəlb olunmamışdır.

Azərbaycan folklorunun müstəqil janrlarından olan əfsanə və rəvayətlər özlərinə xas xüsusiyyətkəri, formaaları ilə müxtəlif inkişaf dövrlərindən keçmişdir.

XIX əsrdən başlayaraq əfsanə və rəvayət nümunələri toplanmağa başlamış. Yavaş-yavaş tədqiqata cəlb olunmuşdur. Epik növün bu janrları tədqiq edildiyi dövrlərdən etibarən onlar arasındakı fərqli cəhətlər ortaya çıxarılmamış, tədqiqatçılar tərəfindən eyniləşdirilmişdir. Onların ayrı-ayrı janr olduğunu iddia edən alimlər isə əsaslı faktlar ortaya qoya bilməmişdir. Lakin, XX əsrdən başlayaraq, tədqiqatçılar tərəfindən janrlar arasında oxşar və fərqli cəhətləri, onların nəzəri əsasları geniş şəkildə araşdırılmışdır.

İlk dövrlərdə əfsanə və rəvayətlərin məzmun və ideya istiqaməti cəhətdən sərhədləri müəyyənləşdirərkən müxtəlif mübahisələr ortaya çıxmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu janrların fərqli cəhətləri müasir ədəbiyyatşünaslıqda da konkret həllini tapmamışdır

Azad Nəbiyev, Sədnik Paşayev, Seyfəddin Rzasoy, Paşa Əfəndiyev, Ramazan Qafarlı, İsrafil Abbaslı və s. kimi tədqiqatçılar folklorşünaslığın problemlərini araşdırarkən əfsanə və rəvayətlərin nəzəri əsaslarına dair öz fikirlərini bildirmişdirlər.

Ümumiyyətlə, epik növün aparıcı janrları dedikdə mif, əfsanə, əsatir və rəvayətlər nəzərdə tutulur. Bir çox tədqiqatçıların fikrinə görə əfsanələr öz əsasını, forma və məzmununu məhz miflərdən almışdılar. Miflər tarixi təkamül prosesindən keçməsi, müəyyən dəyişikliklərə uğraması əfsanə janrının yaranmasına səbəb olmuşdur. Hər iki janrı müqayisə etdikdə onların oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxır. Bildiyimiz kimi miflər folklorun, epik növün ən qədim janrlarından biri hesab olunur. Qədim dövrlərdə insan həyatı, dünyanı, kainatı dərk etməyə çalışmış, bu hadisələri öz təsəvvür və təxəyyül sərhədlərinə uyğun şərh etməyə çalışmışdır. Bu cəhdlər nəticəsində şifahi xalq ədəbiyyatının, folklorun ilk nümunələrindən biri hesab olunan miflər yaranmışdır. Miflər daha çox bəşəriyyətin yaradılışı, təbiət hadisələrinin baş vermə səbəbləri, tanrılar barədə təsəvvürləri özündə əks etdirir, “Dünya necə yaranmışdır?”, “Təbiət hadisələri necə baş verir?” və s. kimi suallara qədim insan təsəvvürünə uyğun olaraq cavab verir. İlk insanın maraq və qorxuları əsasında yaranan miflərdə reallıqdan uzaq hadisələrdən bəhs olunur. Qədim dövrdə insanlar bir sıra hadisələrin varlığını öz təsəvvür imkanlarından istifadə edərək miflər vasitəsilə açıqlamışdılar. Bu səbəbdən miflərdə daha çox fantaziya ön plandadır. Miflər əhatə etdiyi mövzulara əsasən 3 növə bölünür:

1. Kosmoqonik
2. Təqvim
3. Etnoqonik

Kosmoqonik miflər dedikdə, kosmosla xaosun ayrılması ilə kainatın, planetlərin, dünyanın yarandılması ilə bağlı olan miflər nəzərdə tutulur. Təqvim mifləri özündə fəsillərin yaranması, ilin 12 ayı, təbiətin canlanması və s. kimi mövzuları əhatə edir. Etnoqonik miflərə geneoloji miflər də deyilir. Bu miflər xalqların yaranması, cəmiyyətin formalaşması barəsindədir. Bu miflərdə əsasən allahlardan da bəhs olunur.

Bir çox tədqiqatçılar əfsanə və rəvayətlərin öz başlanğıcını miflərdən götürdüyünü qeyd edir. Mətnin quruluşu, mövzu və problematikanın qoyuluşu,

aspektindən baxdıqda, bu faktı sübut etmək mümkündür. Hər bir qədim xalqın özünəməxsus mifoloji sistemi mövcuddur. Bu sistem isə öz növbəsində ədəbiyyatın əsasını, mənşəyini təşkil edir. Sadəcə Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərində deyil, eləcə də bir çox dünya xalqlarının folklorunda miflər qorunub saxlanılmışdır.

Hələ ta qədim zamanlardan etibarən dünyanın yaradılışı bütün dövrlərdə insanı düşündürən əsas problemlərdən biri olmuşdur. Sadəcə yaradılış deyil, təbiət hadisələri, səma cismləri, astral təsəvvürlər barədə ibtidai insanların müəyyən fikirləri olmuş, bu fikirlər inkişaf edərək, miflərə, daha sonra isə əfsanələrə çevrilmişdir. “Hər bir mifin əsasında mifoloji süjet dayanır. Daha doğrusu, mifoloji süjet deyilən bu struktur şərti olaraq mifin özüdür. O, bir süjet olaraq yaddaşda formalaşır. Əfsanəyə və rəvayətə çevrilməsi isə onun transformativ xüsusiyyətidir. Bu transformasiyada əsas şərt mifin süjetə malik olma xassəsidir. Lakin əfsanə və rəvayətdə olan süjetlər mifoloji xarakterdə olsa da, konkret mif kimi qəbul etmək mümkün olmur” [27, s. 19]

Əfsanə sözü latın dilindən “legendus” sözündən yaranmışdır, müxtəlif dillərdə “legend”, “legende”, “leggenda”, “leyenda” “mitos-mit” sözlərinin qarşılığı kimi istifadə olunur. Əfsanə dedikdə, xalq təfəkküründən süzülüb gələn, ağızdan-ağıza dolaşaraq yayılan, mövzusu müəyyən qədər fantastik motivləri əks etdirən hekayələr nəzərdə tutulur. Ümumilikdə isə əfsanələr, çox qədim zamanlardan bəri nəsildən-nəslə ötürülərək gələn, anonim xalq ədəbiyyatının nümunələridir. Onların mövzuları konkret olaraq bir şəxsə və yaxud, hadisə, zaman və ya məkana əsaslanmaqdadır. Əfsanələrdə bəhs olunan hadisələrdə fantastik ünsürlərdən də bəhs olunur. Bu da əfsanələri reallıqdan bir qədər uzaqlaşdırır. Bəzi tədqiqatçılar əfsanələri miflərin müasir variantı kimi qəbul edir. Hər iki janrda struktur oxşarlıqlar mövcuddur. Miflərdəki kimi əfsanələrdə də totemik inanclar, kosmoqonik, etnoqonik düşüncələr öz əksini tapır. Lakin əfsanələr miflərdən fərqli olaraq, öz mifoloji məzmunundan bir qədər uzaqlaşib reallığa daha yaxın olur. Əfsanələrin miflərdən başqa bir fərqi isə ondan ibarətdir ki, əgər miflərdə canlı varlıqlar- heyvanlar, bitkilər, cansız əşyalar insan kimi qəbul olunurdusa, əfsanələrdə bu proses əksinədir. Yəni, insanlar hadisələr əsasında müxtəlif canlı varlıqlara, o cümlədən heyvanlara, bitkilərə və s. çevrilir. Həcm etibarı ilə müəyyən qısa, lakonik, xalq dilində, məişət üslubu ilə danışılan epik

növün janrlarından biridir. Bu janrın yaranması birbaşa qədim dövrlə bağlıdır, bu səbəbdən konkret olaraq onun yaranması barədə hər hansısa fikir demək mümkün deyildir. Əfsanələrdə xalqın məişət həyatını, onun dünyagörüşünü, eləcə də adət-ənənələri müxtəlif formalarda öz əksini tapır. Qeyd edildiyi kimi, uzun dövrlər ərzində əfsanələri miflər, əsatirlər, rəvayətlərlə eyniləşdirmişdirlər. Əfsanə nümunələrinin toplanması, onun tədqiqata cəlb edilməsi XIX əsrə təsadüf edir. Rusiya İmperiyasının tərkibinə keçdikdən sonra xalqın mədəniyyətini öyrənmək istəyən rus ziyalıları tərəfindən bu nümunələr toplanmasına və nəşrinə dəstək olmuşdur. Daha sonralarda toplanma və nəşr prosesi davam etdirilmişdir. Lakin bu prosesin gedişatı zamanı nümunələr tədqiqatçıların təhriflərinə məruz qalmış, müəyyən qədər öz orijinallığını itirmişdir.

Azad Nəbiyevin fikrinə əsasən, əfsanələr baş vermiş və ya baş verməsi mümkün olan bədii həqiqətlər, astral təsəvvürlər, həyat və cəmiyyət hadisələridir. Burada insanların dünya haqqında təsəvvürləri, düşüncələrinin dərin qatlarında yatan fikirlər üzə çıxır. Xüsusilə ibtidai insanın dünyanın yaradılışı, dünəni, bugünü, təbiət, kainat, astrologiya ilə bağlı düşüncələr əfsanələrdə öz əksini tapır. Qeyd etdiyimiz kimi, əfsanələrin uzun müddət toplanmasına, nəşrinə diqqət edilməmişdir. Bu səbəbdən əfsanələrə yazılı qaynaqlarda, müxtəlif əsərlərdə qarşımıza çıxır. Tarixçi Yunan tarixçisi Herodotun “Tarix” əsərində ən qədim əfsanə və rəvayətlərindən hesab olunan “Tomris” və “Astiaq” əsərləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. XIX əsrdən etibarən müxtəlif ziyalılar tərəfindən nümunələr toplanmışdır. V.M. Sısayev, Y.A.Poxomov, Y.V.Çəmənzəminli və s. şəxslər bu prosesdə fəal iştirak etmişdirlər.

Azad Nəbiyev əfsanələri mövzu əhatəsinə görə aşağıdakı kimi təsnif edir:

- a) “Astral təsəvvürlər, səma cismləri və bürclərlə bağlı əfsanələr,
- b) Bitki və heyvanat aləmi ilə bağlı əfsanələr,
- c) Toponomik əfsanələr,
- d) Tarixi şəxsiyyətlər, el, oba, tayfa, qövüm adı ilə bağlı etnoqrafik əfsanələr,
- e) Dini əfsanələr” [40, s.295]

Astral təsəvvürlər, səma cisimləri və bürclərlər bağlı olan əfsanələr dedikdə Günəş, Ay, ümumilikdə kainat və kosmoqonik düşüncələri əks etdirən əfsanələr nəzərdə tutulur.

Bitki və heyvanat aləmi ilə bağlı əfsanələr bu janrın böyük bir hissəsini təşkil edir. Onsan inkişaf etdikcə onların təbiətə dair müəyyən fikirləri formalaşmış, inanclara əsasən müxtəlif bitkilərə, heyvanlara dair əfsanələr yaranmışdır. Mifoloji təsəvvürlə bağlı olaraq, bu təsnifat qrupuna aid olan əfsanələrdə çevrilmə motivi özünü göstərir. Bu nümunələrdə əsasən müxtəlif bir heyvan təsvir olunur və müəyyən hadisə nəticəsində insanlar həmin heyvana çevrilir. Bu çevrilmə motivləri məhz insanları totemləri ilə bağlıdır. Əsərlərdə göstərilən çevrilmələr isə aid olduğu obrazın həyatında xüsusi mahiyyət daşıyır. “Turac” əfsanəsində bu motivini görmək mümkündür.

“Bir gün qulluqçu qız xanımın darağını alıb başını darayır. Darağı boğçaya, paltarın arasına bağlayıb, taxçaya qoyur.

Aradan xeyli keçir. Xanım başını yuyurmuş, darağı istəyir. Qulluqçu qız darağın yerini unudubmuş. Nə qədər çalışır, darağın yerini yadına sala bilmir.

– Xanım, vallah darağın yerini unutmuşam.

Xanım qulluqçu qızdan şübhələnir.

– Darağı oğurlamısan! – deyir.

Qız xəcalətindən tər tökür, and-aman eləyir:

– Xanım, mənim əlim əyri deyil, daraq buralarda olacaq.

Amma nə qədər axtarırlar, daraq tapılmır. Qız utandığından Allaha yalvarır ki, məni quş elə. Sonra birdən yadına düşür ki, daraq taxçadakı boxçanın içindədi. Amma daha hara keçər. Elə o vaxtdan turac quşu oxuyur:

– Xanım, taxçada-buxçada. Xanım, taxçada-buxçada.” [20, s. 75]

Qədim inanca əsasən tanrıların müxtəlif heyvanlara, bitkilərə çevrilməsi onların hər iki formada həyat sürməsi mümkün olmuşdur. Bu inanc da zamanla inkişaf edərək totemləşmiş, müxtəlif formalarda əfsanələrin süjet xəttində motiv olaraq qorunub saxlanılmışdır.

“Ruhun bir canlıdan digərinə keçməsi isə animizm hadisəsidir. Bir həyatın sonunda ölüb, yeni həyatın, özü də totem heyvanın həyatında dirilmək məkan və zaman baxımından da təbii qavranılır. Əfsanələrin bir çoxunun tematik arxetipini etioloji miflər təşkil edir. Bu miflərdə şeylərin yaranması haqqında məlumat verilir. Eyni motivlər əfsanələrdə də təkrar olunur. Əfsanələrdə izahedicilik funksiyasına uyğun olaraq heyvanlar, quşlar, dağ, ağac, su, bulaq və s. elementlərin necə əmələ gəlməsi izah olunur. Azərbaycan əfsanələri içərisində ən çox yayılanı dağ haqqında olan təsəvvürləri əks etdirən nümunələrdir”[63].

Janr etibarilə rəvayət janrı əfsanələrə çox yaxındır. Süjeti çox da geniş olmaması ilə seçilən rəvayətlərin məzmun baxımından da rəngarəngliyi yoxdur. Müəyyən edilmiş sərhədlər çərçivəsində folklora aid olan bir sıra rəvayətlər mövcuddur. Rəvayətlər də əfsanələr kimi müxtəlif dövrlərdə yaranmışdır. Əfsanələrdən fərqli olaraq, rəvayətlərdə əsas şərt şahidlikdir. Kimsənin şahid olduğu hadisənin ağızdan-ağıza dolanaraq müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Aydın ki, Şahidlik funksiyası olduğuna görə, hər rəvayət yarandığı dövrün hadisələrini özündə əks etdirir. Belə ki, hər iki janrın da bu vaxta qədər sərhədləri tam müəyyənləşdirilməmişdir. Müəyyən bir dövrə qədər tam araşdırılmadığından rəvayətlər lətifələrlə də qarışmışdır. Bu janr nümunələrində şəxsiyyətlərin başına gələn hadisələrdən, insanlarla münasibətlərindən, fəaliyyətlərindən bəhs olunur. Bu səbəbdən bəzi şəxsiyyətlərlə bağlı rəvayətlər, daha sonra isə lətifələr yaranmışdır. “Bu baxımdan həm rəvayət, həm də gülməcə-lətifə elementlərini özündə birləşdirən “Xacə Nəsirəddin Tusi ilə bostançı” öz səciyyəvi cəhətlərinə görə seçilir . Rəvayətdə hər şeydən öncə, bu tarixi şəxsiyyətlərin alimliyi, xüsusilə nücum elmi ilə bağlı fəaliyyəti ön planda nəzərə çatdırılır. Rəvayətin epizodlarından birində deyilir ki, Tusi başının adamları ilə uzun bir yol getdikdən sonra suzur. Nəhayət, onlar bir bostançıya rast g əlib suzuluqlarını yatırtmaq üçün ondan qarpız istəyirlər. Tusi barmağını hansı qarpıza tuşlayırsa bostançı onu kəsmədən tumu, rəngi barədə öncədən məlumat verir. Bütün bu sınaqlar qarpız kəsildəndən sonra bir daha təsdiqlənir. Bu hadisədən heyran qalan Nəsirəddin Tusi bostançıya üz tutub: “Qoca, başın yaxşı başdır, heyif olsun ki, qarpıza işləmişdir” deyir. Göründüyü kimi bu örnək süjet xətti və epizodları ilə birlikdə rəvayət səciyyəsi

daşıyır. Bostançı ilə baş vermiş dialoq hissəsi isə ayrılıqda götürüldükdə, yaxud danışıldıqda lətifə mahiyyəti kəsb edir”[6, s.11)

Rəvayətlərin digər epik növün janlarından əsas fərqi ondan ibarətdir ki, bu nümunələr real tarixi faktlara əsaslanır. Mövzu və əhatə dairəsinə görə rəvayətləri bir neçə qrupa bölmək mümkündür.

1) Hər-hansısa konkret tarixi fakta əsaslanan rəvayətlər.

2) Tarixi abidələrə aid olan rəvayətlər. Tədqiqatçı Ramazan Qafarlı tarixi abidələrə aid olan rəvayətlər barədə qeyd olunan fikri irəli sürür: “ Hansısa əlamətinə görə tarixi abidələrə çox qədim və tamamilə başqa münasibətlə yaranan rəvayətlərin şamil edilməsi; bunlarda təsvir olunan hadisələr aldadıcıdır, ona görə ki, sarayların tikilməsindən, qalaların salınmasından, bir sözlə, yaranmasından söhbət gedir, tarixi abidələri yaradanlar və ya tikdirənlər öldürülür. Əslində bu hadisələrin tarixi faktlarla heç bir əlaqəsi olmur. Çünki çox hallarda sözü gedən abidələr başqa şəkildə, başqa şəraitdə və başqa münasibətlə inşa edilir.” [31, s. 267]

3) Tarixi şəxsiyyətlər haqqında bəhs olunan rəvayətlər.

Tarixi şəxsiyyətlər haqqında danışılan, bəhs olunan rəvayətlərdə əsasən, xalqı tərbiyələndirəcək, lazımi əxlaqi-didaktik məzmunu malik olur. Müxtəlif sərkərdələr, pad.ahlar, xeyriyyəçilər, xalqın yaddaşında qalan hər hansısa şəxslər haqqında rəvayətləri bu qrupa aid etmək mümkündür. Məsələn, Şah Abbas, Şah İsmayıl, Makedoniyalı İskəndər, Hacı Zeynalabdin Tağıyev və s. kimi şəxsiyyətlər barədə müxtəlif rəvayətlər səsləndirilmişdir.

4) Dini rəvayətlər.

Dini inancların formalaşması ilə insanlar arasında dini şəxsiyyətlər barədə müxtəlif rəvayətlər yaranmağa başlamışdır. Bu rəvayətlərdən bir qismi ağızdan-ağıza dolaşaraq günümüzdə qədər gəlib çatsa da , böyük bir qismi “Qurani-Kərim”, “İncil”və ya “”Tövrat” vasitəsilə bizim dövrümüzdə gəlmişdir. İsa Peyğəmbər, Məhəmməd Peyğəmbər, Nuh Peyğəmbər, imamlar, dini məbədlər, mağaralar və s. haqqında olan rəvayətlər bizə məlum olan dini rəvayətlərdəndir.

Bir sıra mənbələrdə rəvayətlərin təsnifatlaşdırılması zamanı əlavə təsnifat qrupu olan mifoloji, etimoloji və izahlı rəvayətlər də əlavə olunmaqdadır.

Etimoloji rəvayətlər başa düşülməyən, xalqa məlum olmayan bir sıra sözlərə yaxud ifadələrə izah gətirilməsi zamanı istifadə olunan rəvayətlərdir. Əsasən yer, subyekt, , hər hansısa əşyanı izah etmək üçün etimoloji rəvayətlərə müraciət edilir. Bu qrup rəvayətlər xalqın məişət həyatı ilə bağlıdır, lakin bir çox nümunəsi indiki dövrə qədər gəlib çıxmamış, itib batmışdır. Tarixi rəsmi sənədlərdə, bədii əsərlərdə isə bu nümunələrə az rast gəlinir.

İzahlı rəvayətlər bəşəriyyətin, kainatın yaranması, bitkilərin, heyvanların necə ortaya çıxması, insanın təkamülü barədə düşüncələri əks etdirir. Məsələn, əfsanələr və rəvayətlər arasındakı oxşarlıq onların miflərdən gətirdiyü başlanğıca əsaslanır. Miflərdə təsvir olunan fantastik ünsürlər müəyyən dövr ərzində əfsanə və rəvayətlərin süjet xətlərinə daxil olur, nəticədə isə gerçək hadisələrlə fantastik təfəkkürün sintezləşdirilmiş forması ortaya çıxır. M. Rəfili bu mövzu barədə qeyd edir . “İbtidai insanlar tarixi hadisələri bir hekayə şəklində bir-birinə nəql edirlər. Bu hadisələr getdikcə əfsanəyə çevrilərək, nəsil-dən-nəsilə, ölkədən ölkəyə keçir və yayılır” [18, s.187].

Toponomik əfsanələrdə çəkilən adlar daha qədim dövrlərə təsadüf edir. Rəvayətlərdə bəhs olunan adlar isə, digər qrupdan fərqli olaraq müəyyən qədər xalqa tanış adlardır.

Azad Nəbiyev rəvayət janrının təsnifatını əxlaqi-ibrətamiz ,toponomik, dini rəvayətlər başlıqları altında 3 qrupa ayırmaqdadır.

Görkəmli tədqiqatçı, folklorşünas Sədnik Paşayev əfsanə və rəvayətlərin formalaşması və yayılmasını 3 istiqamətini müəyyənləşdirmişdir:

a) Şifahi formada, müstəqil olaraq yayılması; heyvanlar, quşlar haqqında əfsanələr, el, oba adı ilə bağlı rəvayətlər və s.

b) Nağıl və dastanların süjet xəttinə daxil olaraq yayılan nümunələr ; “Kitabi-Dədə Qorqud” , “Koroğlu” dastanlarında göstərilən əfsanə və rəvayətlər,

c) Yazılı ədəbiyyat nümayəndələrinin öz əsərlərinə daxil etdikləri əfsanə və rəvayətlər. Bu istiqamətə aid olan nümunələrə Nizami Gəncəvi yaradıcılığında qarşılaşmaq mümkündür.

Bir nüansı qeyd etmək lazımdır ki, epik növün bu janrı zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliklərə uğraya bilirlər. Belə ki, əfsanə və rəvayətlə müəyyən zaman kəsiyində dil, üslub, süjet, forma baxımından dəyişir, zamanın tələbinə uyğunlaşır, ilkin variantla fərqlilikləri ola bilər. Janrlararası əlaqənin sıx olması səbəbilə bir janrın digər janra çevrilmə prosesi baş tuta bilər. Tədqiqatçılar bu prosesi belə izah edir: “Məlumdur ki, janrlararası əlaqədə mətnlər inkişaf edərək daha təkmil variant şəklinə düşə bilər. Bu, folklorda az öyrənilmiş sahədir. Rəvayət də öz tarixi inkişafı nəticəsində əfsanəyə çevrilə bilər. Bunun da bir çox səbəbləri vardır. Başlıca səbəb kimi onu göstərə bilərik ki, rəvayətdə şahidlik funksiyası itdikdən sonra mətn əfsanə strukturunu qəbul edir. Ancaq rəvayətin mətn strukturu əfsanədə yaşamaqda davam edir” [18, s.165].

İstər əfsanələrin, istərsə də rəvayətlərin müxtəlif tədqiqatçı-alimlər tərəfindən müxtəlif təsnifat qrupuna ayrılmas məlumdur. Folklorşünas Təhmasib Fərzəliyev əfsanələri təsnif edərkən mövzu dairəsinə görə aşağıdakı qruplara bölmüşdür:

- “1) Kosmoqonik səciyyəli əfsanələr ;
- 2) Coğrafi və toponomik adlarla bağlı əfsanələr;
- 3) Katastrofik motivli əfsanələr;
- 4) Yerli fauna aləmindən bəhs edən əfsanələr;
- 5) Yerli flora aləmindən bəhs edən əfsanələr;
- 6) Antropofaq, paleoantrap və arxeyip motivli əfsanələr (yamyam, qulyabanı, ruh);
- 7) Yerli tarixi mədəniyyət abidələri ilə bağlı əfsanələr ;
- 8) Mifik, yarım-mifik obrazlar və tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı əfsanələr;
- 9) Xalq sənəti, incəsənət və onun ayrı-ayrı növləri ilə bağlı əfsanələr” .

1962-1963-cü illərdə keçirilən müşavirələrdə əfsanə və rəvayətlərin sistemləşdirilməsi baxımından bir sıra bölgələr aparılmışdır. Budapeşt müşavirəsində hazırlanan bölgülərə əsasən bu janrların aşağıdakı qrupları müəyyənləşdirilmişdir:
I bölmə -

- “1) Etioloji və eskatoloji
- 2) Tarixi və mədəni
- 3) Fövqəltəbii varlıqlar və qüvvələr

4)Allahlar və qəhrəmanlar haqqında miflər

II bölmə - 1) Yaşayış yerləri və mədəni vasitələrin yaranması

2) Yerlərlə bağlı hekayətlər

3) Qədim tarix haqqında

4) Müharibələr və fəlakətlər

5) Görkəmli şəxsiyyətlər

6) Qaydalara qarşı çıxma

III bölmə - 1) Tale

2) ölüm və ölmüşlər

3) Natəmiz yer və kabuslar

4) Ruhların hicrəti və mübarizəsi

5) Axirət dünyasına qovuşma

6) Təbiət ruhları

7) Yaşayış yerlərinin ruhları

8) Üzü dönmüşlər

9) Şeytan

10) Xəstəlik iblisləri və xəstəliklər

11) Fövqəladə bacarığı və gücü olan insanlar

12) Mifik heyvan və bitkilər

13) Dəfinələr” [48, s.46]

Ədəbiyyatşünaslıqda əfsanə və rəvayətlərlə yanaşı mən kabə termini də mövcuddur. Türk folklorşünasları mən kabə anlayışını təsəvvüf tarixindən etibarən sufilər tərəfindən dini şəxsiyyətlərin başlarına gələn hadisələri təhkiyə edən zaman istifadə olunduğunu bildirir. Mən kabələrin əsas obrazları real və müqəddəs şəxsiyyətlərdir. Hadisələrin müəyyən olunmuş konkret zamanı və məkanı var. Mən kabələrdə hadisənin təsviri zamanı Qurani-Kərim ayələrindən istifadə edilərək onun doğruluğu sübut olunur.

Mən kabələrin əfsanələr ilə bir sıra oxşar və fərqli cəhətləri mövcuddur. Hər iki janrın oxşar cəhətlərini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

1. Həm əfsanə, həm də mən kabələr qeyri-adi hadisələr haqqında nümunələrdir.

2. Hər iki janr anonim ədəbiyyatın nümunələridir .

Fərqli cəhətlərinə gəldikdə isə :

1. Mənkabələr real şəxsiyyətlər haqqında nümunələrdir.

2. Əfsanələrdən fərqli olaraq mənkabələrdə konkret zaman və məkan göstərilir.

Konkret olmadıqda isə simvolik olaraq müəyyən bir zamana və ya məkana işarə edilir.

3. Müqəddəs motivlər mənkabələrdə daha çox özünü göstərir.

4. Həcm baxımından digər janrlardan fərqli olaraq daha qısaadırlar.

Əfsanə və rəvayətlərin meydana gəlmə səbəbləri ilə bağlı bir çox fikirlər mövcuddur. Lakin, nə Azərbaycan, nə də dünya tədqiqatçıları bu barədə konkret bir ortaq qərara gələ bilməmişdirlər. Tədqiqatçı K.Pautovski bu mövzu barədə qeyd edir ki, əfsanə və rəvayətlər yolda, səfərdə, meşədə yandırılan hər hansısa bir odun kənarında yaranır. Əfsanələri hər təbəqədən olan insanlar təhkiyə edir, daha sonra külək kimi ağızdan-ağıza dolaşaraq ölkənin bir başından, digər başına gəlib çıxmışdır. Əfsanələr xalqın hörməti, sevgisi və təşəkkürünün ifadəsidir.

Tədqiqatlar nəticəsində əsatir-əfsanə-rəvayət janrlarının arasında olan əlaqə tipoloji deyil, genetik xüsusiyyət daşıdığı məlum olmuşdur. Yunan mifologiyasından bəhs edərkən, Karl Marks əsatirin Yunan sənəti üçün baza rolu oynadığını deyir və əlavə edir ki, hadisələrin xalqın təfəkküründə əks olunan şişirdilmiş formadır. O, bununla bağlı öz əsərində qeyd edir:

“Əsatir təbiət hadisələrinin. İnsanın təsəvvüründə yaxud da insanın təsəvvürü vasitəsilə müxtəlif formalara dəyişməsinə kömək edir, bu hadisələr üstündə öz hökmünü icra edir və həqiqət bu icraat ilə məhv olub gedir. [48, s. 7]

Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərinin araşdırılması, toplanması, tədqiqi, nəzəri əsasları müasir dövrümüzdə də ədəbiyyatşünaslığın aktual problemlərindəndir. Bu problemin həlli ümumilikdə folklorşünaslığın qarşısında duran mühüm bir vəzifədir. Bu məsələ o səbəbdən aktualdır ki, folklor nümunəsi olan əfsanə və rəvayətlərin bizim xalqımızın canlı tarixi hesab olunur. Məhz, buna görə də bu məsələ hər dövrdə öz aktuallığını qoruyacaqdır.

2.2 Yazılı ədəbiyyatda əfsanə və rəvayətdən istifadənin tarixi xronologiyası

Folklor nümunələrinin yazılı ədəbiyyata gətirilməsi, onlardan bəhrələnərək yeni əsərlərin yaradılması heç də yeni ənənə olmamışdır. Sadəcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, qədim tarixə malik olan istənilən dünya ədəbiyyatı nümunələrində folklordan bəhrələnmə hadisəsini görmək mümkündür. Bu həm Azərbaycan, həm də dünya ədəbiyyatı üçün xarakterik xüsusiyyətdir. Hər dövrdə folklor motivləri yazılı ədəbiyyatın əsas qaynaqlanma mənbələrindən biri olmuşdur. Dünya xalqlarının yazıçı və şairləri, incəsənət xadimləri müxtəlif folklor nümunələrini öz əsərlərinə gətirirdilər. Onlar bu metodlara müraciət etməklə incəsənət imkanlarını, əsərdəki məzmun rəngarəngliyini əldə edə bilirdilər. Belə olduğu halda isə, əsərlər oxucular üçün daha oxunaqlı olurdu. Onlar əsər yazan zaman daha çox nağıllar, əfsanələr, və s. kimi janrlara müraciət edirdilər.

Folklorizmdən yazılı ədəbiyyatda istifadə etmək sadəcə obraz yaradıcılığı baxımından deyil, eyni zamanda əsərin estetik cəhətdən zənginləşməsinə, insana zövq verən dəyərlərin qabarıq şəkildə təhkiyəsinə imkan verir. Bununla da əsər oxucu üçün daha oxunaqlı hala düşür, hadisəni, qəhrəmanı dünyəvi və bəşəri ideyalarla zənginləşdirərək, onu daha da rəngarəng edir.

Yazılı ədəbiyyatda folklor motivlərindən, xüsusilə də əfsanə və rəvayətlərdən istifadənin 2 əsas xidməti olmuşdur.

- 1) Bu motivlər əsərin ideya və bədii xüsusiyyətlərini oxucuya ötürməyə kömək edir,
- 2) Dövrün problemlərini, eybəcərliklərinin təsvirində üsul və ya vasitə kimi istifadə olunur.

Yazılı ədəbiyyatda folklor ənənələrindən istifadə elə bir proses olmuşdur ki, onlar tarix boyunca bir-birinin inkişafına dəstək olmuşdurlar. Sadəcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, dünya ədəbiyyatının nümunələrində də belə faktlar mövcuddur. M.M.Baxtin F.Dostoyevskinin yaradıcılığı ilə bağlı daim tədqiqatlar aparmış, yekun nəticə olaraq, belə şərh vermişdir ki, onun yaradıcılığı prosesində folklor motivlərinin də danılmaz rolu mövcuddur. Belə ki, Dostoyevskinin yaradıcılığı ilə folklorun qarşılıqlı əlaqələri nəticəsində, onun romanları milli düşüncəni özündə əks etdirərək

zənginləşmə prosesindən keçməyi bacarmışdır. Bu düşüncə tərzini yazıçının xarakterlərinin açılmasına, əsərlərin özünəxas üslubunun formalaşmasına dəstək olmuşdur.

Folklardan yazılı ədəbiyyatda istifadənin istiqamət baxımından aşağıdakı növləri vardır:

1. Folklor obrazlarının birbaşa yazılı ədəbiyyata gətirilərək onların vasitəsilə müxtəlif situasiyaların, emosional vəziyyətin izah olunması;
2. Müxtəlif folklor janrlarının yazılı ədəbiyyat nümunələrinə daxil edilməsi;
3. Mifoloji və ya folklor obrazlarının əsərin diqqət mərkəzində saxlanması və ya baş qəhramana çevrilməsi;
4. Folklordan götürülmüş süjet əsasında yeni yazılı ədəbiyyat nümunəsinin meydana çıxması;
5. Folklor nümunələrinə aid olan qəlibləşmiş dil və üslub xüsusiyyətlərindən yazılı ədəbiyyatda istifadə olunması;
6. Mifoloji düşüncə əsasında yazılı ədəbiyyat nümunələrinin yaradılması.

Azərbaycan folkloru bir çox əfsanə və rəvayət nümunələri ilə zəngindir. Təsadüfi deyildir ki, xalq arasında yaşayıb-yaradan yazıçı və şairlər təfəkkürün alt qatlarından süzülən folklor nümunələrinə bələd olmuş, istər bədiiyyəti artırmaq, istərsə də xalqın mənəviyyatını əsərlərdə orijinal şəkildə əks etdirmək üçün həmin nümunələri müxtəlif üsullar vasitəsilə öz əsərlərinə daxil etmişdirlər. Yazıçıların müraciət etdikləri nümunələr öz əxlaqi-didaktik məzmunu ilə seçilir. Bu nümunələrin hər biri zəngin mənəvi dəyərləri özündə əks etdirir. Məlumdur ki, əfsanə və rəvayətlər də həyat hadisələri əsasında yaranmış janrlardır. Yazıçılar bu janrları əsərlərə daxil etməklə sənətkarlıq baxımından yüksək keyfiyyətə malik orijinal əsərlər ortaya qoymuşdurlar.

Folklor janrlarından Azərbaycan yazılı ədəbiyyatından istifadə tarixi əsrlər əvvələ söykənir. Xronoloji baxımdan tarixə nəzər saldıqda məlum olur ki, mifoloji dünyagörüşü ilə əlaqəli olan əfsanə və rəvayətlər Xaqani Şirvanidən başlayaraq günümüze qədər yazılan, yazıya alınan saysız-hesabsız yazılı ədəbiyyat nümunələrində geniş formada istifadə olunmuşdur.

Orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatının yazılı nümunələrində folklordan, xüsusilə də folklorun epik növ janrlarından bəhrələnmə müşahidə edilir. Yaxın və Orta Şərq elmi Azərbaycan sənətkarlarının inkişafında əvəzsiz rol oynamışdır. Həmin dövrdə şərqin sosial elminin təsirini ədəbiyyat nümunələrimizdə görmək mümkündür. Təsadüfi deyildir ki, şərq ölkələrinin əfsanələri ağızdan-ağıza dolaşaraq xalq arasına gəlmiş, milli əfsanələrlə yanaşı şərq əfsanə motivlərindən də bəhrələnmə halları müşahidə edilmişdir.

Orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığına nəzər saldıqda, əfsanə və rəvayətlərin əsərlərdə təzahürünü aydın şəkildə görmək mümkündür. Dahi şair Nizami öz əsərlərində həm əfsanəvi şəxsiyyətlərdən, həm də əfsanə formullarından, üslubundan istifadə etmişdir. Onun həyatı , yaratdığı obrazlar daha sonralardan əfsanələr çevrilmiş, folklor janrı kimi ağızdan-ağıza dolaşaraq bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. “Sirlər Xəzinəsi”, “İsgəndərnamə”, “Leyli və Məcnun” və s. kimi əsərlərində əfsanə və rəvayətlərdən istifadə etmişdir. Onun əsərlərində obrazlar və sujetlər folklorun zənginləşməsinə və inkişafına səbəb olmuşdur. Bu o deməkdir ki, Nizami Gəncəvi əsərlərində həm folklordan istifadə etmiş, həm də onun əsərləri folklorun müxtəlif aspektdən inkişafına zəmin yaratmışdır.

Məhəbbət əfsanələrindən olan “Əsli və Kərəm”, “Şeyxən Sənan” və s. kimi epik nümunələr Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının əvəzolunmaz nümunələrindən hesab olunur. Nümunələrin qədimliyi etibarlı ilə bu əfsanələr Nizami Gəncəvi üçün də mükəmməl qaynaq olmuşdur. İnsanların dini inanclarının qarşılaşdırılması , birinin o birindən daha üstün tutulması məsələləri hələ qədimdən bəri aktual problemlərdəndir. Məhəbbət əfsanələrinin bir çoxunda isə məhz müsəlman aşiq və digər dinə mənsub olan məşuqənin eşq hekayələri təsvir olunur. Nizami də “Leyli və Məcnun” əsərini yazarkən bu əfsanələrdən bəhrələnməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi tədqiqatçılar tarixdə ayrıca “Leyli və Məcnun” əfsanəsinin mövcudluğu barədə fikir irəli sürürlər. Həmin obrazlar real şəxsiyyət olmuş, daha sonra adları ağızdan-ağıza dolaşaraq əfsanəyə çevrilmişdir. Hər iki faktın mövcudluğu yenə də Nizaminin bu əsəri folklor motivi əsasında, ondan bəhrələnərək yazılmasını inkar etmir.

Əfsanəvi və möcüzəvi şəxsiyyəti ilə Xızır insanların yaddaşının alt qatlarında özünə əvəzolunmaz yer sahiblənmişdir. Bu səbəbdən sadəcə keçmişdə deyil, günümüzdə də insanlar tez-tez ona müraciət edir. Bu məlumatlardan bəhrələnərək yaradıcılıqlarında Xızır obrazının müxtəlif funksiyaları şair tərəfindən özünəməxsus şəkildə şərh olunur.

Xalq təfəkküründə Xızır kult səviyyəsinə qalxmağı bacaran obrazdır. Bununla da, bir çox insan onu peyğəmbər olaraq qəbul etmişdir. İnanca görə, Xızır bir müddətdən sonra peyğəmbərlik etməkdən yorulmuş, əbədi yaşamaq sevdasına qarşı gələ bilməmişdir. Nəticədə, İlyasla birlikdə dirilik suyunun axtarışlarına başlamış və zülmətə yollanaraq bu suyu tapmışdır. Şair “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisində bunu belə qeyd etmişdir:

Bezdi quru aləmin yolçuluğundan Xızır,

Bir də gördü ətəyi çeşmədə islanıbdır. [24, s.47]

Ümumiyyətlə yazılı ədəbiyyat nümunələrinə bəzər yetirdikdə, xalq arasında məşhur olan əfsanəvi şəxsiyyətlərin obrazlarının silsilə şəkildə müxtəlif şairlərin yaradıcılığında istifadə olunduğunun şahidi oluruq. Nizami Gəncəvidən sonra, İmaməddin Nəsimi də , öz əsərlərində Xızır şəxsiyyətinə müraciət etmiş, eynilə Nizami kimi onun dirilik suyunu içməsinə öz şeirlərində özünəməxsus şəkildə şərh etmişdir.

Şol həyat abı ki, buldu Xızır anı zülmətdə, uş

Bulmuşam lə'lində, yə'ni, çeşmeyi-heyvan budur! [42, s.159]

Orta dövr ədəbiyyat nümayəndələrindən sadəcə Nizami deyil, İmadəddin Nəsimi deyil, Məhəmməd Füzuli də əfsanə və rəvayətlərdən öz əsərlərində müxtəlif cür istifadə etmişdir. Nizami və Nəsimidən fərqli olaraq, Füzuli öz obrazlarını əfsanəvi şəxsiyyətlərə bənzədərək və ya onlarla müqayisə edərək, şeirin təsir gücünü, bədiiliyini artırmağa nail olmuşdur:

Aşiqə şövqinlə can vermək sənə müşkül deyil,

Çün Məsihi-vəqtsən can vermək asandır sənə. [23, s.44]

XV-XVI əsr ədəbiyyatında dini rəvayətlərdən bəhrələnmədə özünü göstərir . Xüsusilə dini şəxsiyyətlər, əhəmiyyətli dini hadisələr haqqında müxtəlif rəvayətlər mövcud olmuş, həmin dövrün şairləri bu rəvayətlərdən bəhrələnmişdirlər. Məsələn, Məhəmməd Peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə köç etməsi, onun Peyğəmbərlik dövrü, imamların həyatları, eyni zamanda İsa peyğəmbər, Musa Peyğəmbər haqqında rəvayətləri müxtəlif cür əsərlərinə gətirmişdirlər. Yuxarıda göstərilən beytdə bizə rəvayətlərdən məlum olan İsa peyğəmbərin xüsusi güc motivindən istifadə edilmişdir.

Bildiyimiz kimi, İsa Məsih əfsanəyə əsasən, ölənlərə yenidən can verən, həyat bəxş edən əfsanəvi dini şəxsiyyət olmuşdur. Şair bu beytdə “çün Məsihi-vəqtsən” deyərək gözəli və ya məşuqəni dövrün İsasına bənzədir, öz məhəbbətilə Məsih kimi Aşiqə can verə biləcəyini bildirir.

Folklorun epik növ janrlarından istifadə Yeni dövr ədəbiyyatında da özünü göstərir. Dövrün dahi şairi Molla Pənah Vaqif yaradıcılığında əfsanəvi obrazlar olan “huri, mələk, pəri” obrazlarına müraciət etmişdir.

Vaqif folklardan bəhrələndiyi kimi, onun həyatı, ölümü barədə də sonrakı dövrlərdə müxtəlif rəvayətlər xalq arasında ağızdan-ağıza dolaşmışdır. Nizami Gəncəvi kimi Vaqif də Xızır obrazından öz şeirlərində istifadə etmişdir. Xızır obrazı ilə yanaşı, onun müraciət etdiyi digər əfsanəvi şəxsiyyət isə Şeyx Sənandır. Folklor nümunəsinə əsasən bilirik ki, Şeyx Sənan gürcü qızına aşiq olmuş, şeyx olmasına baxmayaraq, xristianlığı qəbul etmiş, öz məhəbbəti üçün bir çox sınaqlardan keçərək, sonunda sevgilisi ilə birlikdə əbədiyyətə qovuşan obrazdır. Vaqif bu obrazdan istifadə edərək özünü Şeyx Sənana bənzətmişdir:

Gülab səpilibən dəyəndə şana,
Qoxusu çulğaşır cümlə cahana,
Döndəribdir məni Şeyx Sənana,
Nə din qoyub məndə, nə iman züfün. [53, s.85]

XIX-XX əsrdə yazılan ədəbi nümunələrdə folklora müraciət heç də əvvəlki dövrlərdən geri qalmırdı. Xalq inanclarından, mifoloji, əfsanəvi obrazlardan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid məharətlə istifadə etmişdir. Yazıçılar eyni zamanda rəvayət və əfsanələrin sujetlərində yer alan

obrazları da öz əsərlərinə gətirərək , onlara xüsusi orijinallıq əlavə etmiş , bədiiliyin və təsir gücünün artırılmasına , ictimai-sosial problemlərin oxucuya çatdırılmasına nail olmuşdurlar.

Haqverdiyev yaradıcılığında demonizmdən istifadə etmişdir. “Pəri Cadu”, “Dağılan tifaq”, “Qırmızı qarı” kimi əsərlərdə demonik obrazlar- cin, iblis,əcinnə, şeytan və s. əks olunur. Rəvayətlərdən bildiyimiz kimi, bu obrazlar şəri təmsil edirlər. Ədib bu obrazlardan istifadə edərək, şəh qüvvələrin,cəhalət və mövhumatın insanları, cəmiyyəti müxtəlif bəlalara sürüklədiyini, göstərir.

Romantik ədəbiyyatın nümayəndələri xalq arasında mənəviyyatın, insan azadlığını qalan digər hər şeydən daha öndə tutmaları ilə seçilirdi. Bu baxımdan mənəviyyatı özündə təcəssüm etdirən xalq yaradıcılığı, folklor hər zaman onların diqqətini çəkmişdir.

Milli romantik şeirin və romantizmin banisi olan Hüseyn Cavid yaradıcılığında həm əfsanəvi-mifoloji obrazlarını, həm də rəvayət sujetini birbaşa öz yaradıcılığına gətirmişdir. Yeni dövrün nümayəndəsi olmasına baxmayaraq, folkloru dövrün tələbinə uyğunlaşdırmağı bacarmış, folklorun epik janrını dram əsərlərində uğurlu formada əks etdirmişdir. “Şeyx Sənan” faciəsinə nəzər saldıqda, dahi mütəfəkkirin bu əsərdə həm rəvayət, həm də əfsanə elementlərindən bəhrələndiyini görürük. Hüseyn Cavidin Şeyx Sənan barədə müəyyən məlumatlar əldə etmiş, bunu əsərində özünə məxsus formada şərh etmişdir. Şeyx Sənan barədə el arasında yayılan ilkin rəvayətlərdə onun Turan elinin sakini, muridləri olan şeyx olduğu bildirilir. Gürcü qızına aşiq olduqdan sonra öz dinindən imtina edir, xristianlığı qəbul edən , keşişin tələbinə uyğun olaraq, hətta donuz otaran Sənan öz nakam məhəbbətinə qovuşa bilmir. Belə ki, keşiş qızı öz atasının təkidi ilə Sənandan imtina etməyə məcbur olur, nəhayət, daha sonra baş verənlərə dözə bilməyib Sənanın arxasınca gedir. Sonda isə hər iki gənc özlərini Kürə atır. Sənan müqəddəs David dağında dəfn olunduqdan sonra, onun məzarı üzərində məqbərə ucaldılır. “Şeyx Sənan” faciəsində məqbərə barədə rəvayət sənətkar tərəfindən belə təsvir olunur:

Lakin ən son yerin, zəki Sən'an!

Olacaq son nəfəsdə Gürcüstan.

Qapılıb hissə olmasan gümrah,
Olacaq məqbərin ziyarətgah. [8, s.120]

Əsərdə Şeyx Sənanın əfsanəvi obraz hesab olunan dərvişlə qarşılaşması təsvir olunub. Bundan başqa, öldükdən sonra Şeyx Sənanın və Xumarın ruhların qovuşmasının təsvirləri sənətkarın əfsanə elementlərindən istifadə etməsindən xəbər verir.

“Şeyx Sənan” faciəsini qələmə alarkən H.Cavid sadəcə Şeyx Sənan haqqında rəvayətlərdən deyil, eyni zamanda bir çox ədiblərin bəhrələndiyi Əsli və Kərəm əfsanəsinin motivlərindən də bəhrələnmişdir. Bu haqqda K.Əliyev öz məqaləsində qeyd edir: “H.Cavid "Şeyx Sənan" faciəsində sanki "Əsli-Kərəm" dastanına (bütövlükdə folklora) öz məhəbbət və rəğbətini bildirmək üçün yeri gəldikcə qoşma formasından istifadə etmişdir... Bu poetik nümunələr bir tərəfdən "Şeyx Sənan" faciəsi ilə "Əsli-Kərəm" dastanı arasında müəyyən paralellər aparmağa imkan verirsə, digər tərəfdən də H.Cavidin özünün heca vəzninə olan diqqət və marağını sübut edir” [44, s.15-19].

Səməd Vurğun yaradıcılığında xalq yaradıcılığı elementlərinin istifadəsinə geniş yer verilmişdir. “Bulaq əfsanəsi”, “Aslan qayası”, “Qız qayası”, “Ayın əfsanəsi” və s. kimi əsərləri sənətkarın əfsanə və rəvayət elementlərindən bəhrələnərək yazılan poemalarındandır.

“Qız qayası” poemasında şair “Düşündürür məni bu sirli diyar, burda həqiqətlər, əfsanələr var.” deyərək sözə başlayır, ardınca ölkəmizin qısa formada təsvirini göstərir. Əsərdə Şuşa, ApaEərabag , Kəpəz, Şahdağın tərifi qeyd edən şair “ Qız qayası” barədə əfsanəni təsvir edərək sözüə davam edir. Qarabağda bir xan bəyəndiyi qızı öz sarayına gətirir, lakin vəziyyətindən məmnun olmayan qız, tək çarəni saraydan qaçmaqda görür. Lakin xanın adamlarından xilas olmağl bacarmamış, özünü qayadan atmışdır. Bu hadisədən sonra həmin qaya “Qız qayası” adlanır:

Budur "Qız qayası" adlanmış qaya,
Sırrını verməmiş ulduza, Aya..." [54, s.109]

Səməd Vurğun “Bulaq əfsanəsi” əsərində əfsanəvi şəxsiyyət olan Xızır peyğəmbərin dirilik suyu içdiyi bulağın təsvirini vermişdir. Əsərin qısa həcmli olmasına

baxmayaraq şair burada öz fəlsəfi düşüncələrini də əks etdirmişdir. Onun ölüm və həyatla bağlı düşüncələri burada oxucuya təqdim olunur.

“Ölüm. O matəmin pərişan səsi,

Bəşərin ilk dərdi,ilk fəlsəfəsi” [54, s.129]

Deyərək, ölümün bütün bəşəriyyəti düşündürən sual olması, sirlərlə dolu yuva olmasını vurğulayır. Növbəti bəndlərdə Xızırın içdiyi dirilik suyu bulağının Azərbaycanın dilbər guşələrindən , qədim şəhərlərindən biri olan Şirvanda olmasını qeyd edir. Digər tarixi şəxsiyyətlərdən biri olan böyük sərkərdə Makedoniyalı İsgəndərin bu bulağın ardınca Şirvana gəldiyini, lakin hər hansısa bir nəticə əldə edə bilməyib geri dönməsi də yazılı əfsanədə göstərilir:

Arayıb,axtarıb heç yorulmamış,

Bulaqdan bir əsər,bir iz tapmamış,

Həsrətli gözlərlə bizi tərk etmiş,

Fəqət, karvanını yükləyib getmiş...[54, s.130]

Sovet dövründə əfsanələri tədqiq edən Vaqif Vəliyev Səməd Vurğunun qələmə aldığı “Aslan qayası” poemasının Seyid Hüseynin müəllifi olduğu “Ağ at, ağ çuxa” əfsanəsi əsasında yazıldığını qeyd etmişdir.

İlyas Əfəndiyev öz əsərlərində insan xarakteri timsalında sadə insan obrazı, bu obrazın hissləri, düşüncələrini özünəqədərki ədiblərdən nisbətən fərqli formalarda təsvir etmişdir. Əsasən kənd həyatından götürülən süjetlərdə insanın ümumi həyatı yeni tərzdə əks olunurdu. Sovet dövründə yazıb-yaratmasına baxmayaraq, artıq insan beynini sovet ideologiyası ilə deyil, bəşəri mövzularla düşünməsi üçün səy göstərən yazıçı insanların yaşayış tərzini, kənd həyatını, psixologiyasını əsərlərində ön plana çəkirdi. Nəsr əsərlərini qələmə alarkən Azərbaycanın folklor ənənələrini untumadığını, onu qoruyaraq, əsərlərində dolğun formada əks etdirməsini müşahidə edirik. Xalqın mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri, adət-ənənələri əsərlərdə təsvir olunurdu.

İlyas Əfəndiyev yaradıcılığına nəzər saldıqda onun da əfsanə və rəvayət motivlərindən bəhrələnərək nəsr əsərləri qələmə aldığına şahidi oluruq. Yazıçı “Apardı sellər Saranı” hekayəsini eyniadlı əfsanə motivi əsasında yazmışdır. Onun süjet xəttinin mərkəzində Sara və Xançoban adlı gənc sevgililər durur . Sara hər dəfə

Arpaçayın kənarında sevgilisini gözləyərkən çay daşır, sel onu aparır. İlyas Əfəndiyev isə bu süjeti bir qədər dəyişərək hekayəyə Şah və Saranın atası obrazlarını əlavə etmişdir. Şah atasından Saranın onun arvadı olmasını tələb edərək, qızı aparmaq istəyir. Sara yad əllərdə çırpınır, Atası isə qızı çaya ataraq, Onu bu əziyyətdən xilas edir. Sara sulara qərq olur.

İlyas Əfəndiyev bu əfsanəni qələmə alarkən hadisələri öz istədiyi formada təsvir etmişdir. O, sadəcə əfsanə süjeti üzərinə yeni orijinal bir əfsanə yaratmağa çalışmışdır. Geniş təsəvvür imkanlarından istifadə edən yazıçı milli dəyərləri, mentalitetimizə xas əxlaq qaydalarını da kənara qoymamışdır. Xan olsa belə, yad insana öz qızını verməyən, qarşılığında qızını Arpaçayına təslim edən atanı təsvir edərkən yazıçı əslində milli-mənəvi dəyərlərə bağlı bir xalq olduğumuza işarə etmişdir.

Əfsanə əsasında xalq mahnısı da bəstələnmişdir. Yazıçı əsəri xalq mahnısının mısraları ilə bitirmişdir.

“Gedin deyın Xançobana
Bu il gəlməsin Muğana
Muğan batıbdır al qana,
Apardı sellər Saranı
Bir ucaboylu balanı” [13, s.29]

Apardı sellər Saranı” əfsanəsi ilə yanaşı yazıçı tərəfindən qələmə alınmış “Qarı dağı”, “İsa-Musa” və s. kimi əfsanə və rəvayət motivlərindən bəhrələnərək yazılan əsərləri vardır.

1970-1980ci illərdə yaradıcılığında mif, əfsanə, rəvayət motivlərindən istifadə baxımından Mövlud Süleymanlının əsərləri diqqəti cəlb edir. Onun “Köç” əsərində “Köç” əsərində bir nüans qeyd olunmuşdur. Əsərdə yazıçı tərəfindən “Hal anası” adlandırılan magik-mistik obraz təsvir olunur. Əsərdə Bəkilin anasını hal aparmaması üçün suyu doğrayır. “Hal anası” ilə bağlı əfsanələrdə belə qeyd olunur: “Hal nənəsi su dibində olur. O arvaddan əmələ gəlib və əvvəl öz uşağını yeyib. Sonra yeddi gün, yeddi uşaq yeyib. Sonra da düşüb zahıların üstünə. Zahı tək qalmamalıdır. Buna görə zahının yanına şiş, qayçı, bıçaq qoyulur ki, hal anası onu aparmasın.” [20, s.115]

Bu nüans isə “Köç” əsərində yazıçı tərəfindən belə ifadə olunur: “- Bikə, tez ol , bıçaqla suyu doğra, ananı hal aparır. Bikə suya qədər qurşağa qədər suya girdi, suyu eninə-uzununa doğmağa başladı...” [49, s.37]

Elçin nərinde folklora qayıdışın elementlərini görmək mümkündür. Tarixi-xronoloji aspektdən baxdıqda Elçin bu işi çox ehtiyatla ilk hekayələrindən son nəsr əsərlərinə qədər bu motivdən mütəmadi olaraq istifadə etmişdir. O, nəsr əsərlərində folklor lövhələrinə yenidən qayıdır, əsərlərini folklor elementləri və süjetləri ilə birlikdə daha da zənginləşdirməyi bacarmışdır.

Yazıçı Elçinin “Mahmud və Məryəm” əsərini xalq arasında məşhur olan “Əsli və Kərəm” rəvayətindən ilhamlanaraq qələmə almışdır. Süjet xətti və obrazlar baxımından elə həmin rəvayət əsasında yazılan dastanla üst-üstə düşür. Lakin, yazıçı süjet xəttində bir qədər dəyişikliklər edərək o əsəri öz təxəyyülünə uyğunlaşdırmış, motiv əsasında yazılan original əsər yaratmışdır.

Rəvayətə əsasən, xan və vəzir olur. Xanın Kərəm adlı oğlu, vəzirin isə Əsli ad qızı olur. Əsli və Kərəm bir-birini sevsələr də, vəzir Qara keşiş öz dinindən olmayan oğlana qızını verməyəcəyini bildirir. Bir çox maneələrin, çətinliklərin öhdəsindən gələrək rəvayətin sonunda Kərəm Əsli ilə qovuşa bilir, Qara Keşiş onların evlənməsinə razılıq versə də, onların sonunu elə öz əlləri ilə hazırlayır. Kərəm üçün tikdirilən xüsusi xalat həm Kərəmin, həm də keşişin qızı Əslinin yanaraq kül olmasına səbəb olur. Əsli və Kərəm öldükdən sonra olsa belə, bir-birinə qovuşurlar.

Elçinin əsərində obrazlardan Mahmud Ziyad xanın oğludur. Məryəm isə Keşişin qızıdır. Əsərin süjet xəttini əsas obrazlar olan Mahmud və Məryəmin məhəbbəti, bu yolda onların qarşılıqlarına çıxan problemlər, hadisələr təşkil edir. Bu əsər yazılarkən xalqın milli-mənəvi dəyərlərini layiqincə əks etdirmişdir. Əsərdə təsvir olunur ki, onların eşqinə mane olan sadəcə bir obraz var, bu da Məryəmin atası Qara Keşişdir. Hadisələr Gəncədə cərəyan edir. Baba Keşiş qızının gələcəyini xristian bir bəylə ailə qurmasını, səadətə çatmasını arzulayır. Dini müxtəlifliyi əsas gətirərək, Mahmud və Məryəmin qovuşmasına mane olur, əvvəl yaşadıkları yerdən köçərək, Mahmuddan qaçır. Mahmudun öz sevgisindən imtina etmədiyini gördükdə isə, sonda onların evlənməyinə razılaşıır. Qızı üçün xüsusi gəlin hazırlatdırır, öz övladını şəxsi

mənafeyi uğruna məhv edir. Əsərdə Elçin bəzi əlavə vasitələrdən istifadə edərək , öz fəlsəfi fikirlərini oxucuya çatdırır. Mahmudun quru kəllə ilə söhbətində kəllənin bir zamanlar şah olduğu oxucuya məlum olur. O, öz var-dövlətinin sayı-hesabını bilməyən, axirəti, ölümü düşünməyən biri olduğunu Mahmuda bildirir. Burada Elçin oxucuya həyat, ölüm, dünya haqqında olan fikirlərini ötürür.

Xronoloji ardıcılıqla nəzər yetirdikdə artıq məlum olur ki, folklor , xüsusilə də folklorun aparıcı janrlarından hesab olunan əfsanə və rəvayətlər hər dövrdə müraciət olunan ədəbi qaynaqlardan olmuşdur. Yuxarıda göstərilən nümunələr də bu faktı sübut edir. Şifahi xalq ədəbiyyatı janrları ilə yazılı ədəbiyyat arasındakı ayrılmaz əsərlərdə ənənəvi formada olmasa belə , müasir tələblərə uyğun olaraq yeni formada istifadəni təmin edəcəkdir.

2.3 Azərbaycan müstəqillik dövrü nəsrində (1990-2010) əfsanə və rəvayətlərdən bəhrələnmə formaları.

Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının folklor motivləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi öyrənilməyə başladıqdan etibarən bu məsələ ədəbiyyatşünaslığın əsas problemlərindən birinə çevrildi və daim aktual mövzu olaraq qaldı. Tarixi hadisələrə əsasən demək mümkündür ki, XX əsr Azərbaycan xalqı üçün çox ziddiyyətli dövr kimi yadda qalmışdır. Bu dövr ərzində ictimai-siyasi hadisələr, dəyişikliklər , yeniliklər yaşanmış, bunun nəticəsi olaraq folklor meyil yenidən güclənmişdir. Əvvəlki yarımfəsillərdən göründüyü kimi, hər əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında folklor motivlərindən istifadəni müşahidə etmək olar. Nizami Gəncəvi, Nəsimi, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev , Cəlil Məmmədquluzadə və s. kimi görkəmli ədiblər bu qaynaqlara daim üz tutmuşdur. İstər nəzm , poeziya, dram əsərləri, istərsə də nəsr əsərlərinin yazılmasında folklor ən çox istifadə olunan mənbə olmuşdur.

Şifahi xalq ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi bütün dövrlərdə xüsusilə XX əsrdə ədəbi-nəzəri fikir baxımından aktual problemlərindən biri olmuşdur. Müstəqilliyimizin əldə olunması ilə bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyatın da mənəli, Sərbəst, obyektiv inkişafına zəmin və əlverişli şərait yaratmışdır.

Folklorun bədii ədəbiyyatda təzahür formaları geniş və rəngarəngdir. Bu, sadəcə hansısa milli ədəbiyyat nümunələri ənənəvi olmamış, eləcə də həm dünya ədəbiyyatı, həm də Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm xüsusiyyətini təşkil etmişdir. sYazılı ədəbiyyatda folklordan yararlanma formaları müxtəlifdir. Folklor motivlərindən yararlanan zaman ədiblər sadəcə milli folklora deyil, eyni zamanda dünya ədəbiyyatına aid olan zəngin nümunələrdən istifadə edirlər. Ümumiyyətlə , həm öz xalqının, həm də dünya xalqlarının ədəbiyyat motivlərindən istifadə edən zaman yazıçı və yaxud şair hər iki xalqın rəğbətini qazanır.

Şifahi və yazılı ədəbiyyatın bir birinə qarşılıqlı təsiri barədə danışıarkəb U.B.Dalqat öz fikrini qeyd edir: "...L.Tolstoy "Hacı Murad"ı yazanda qarşısına məqsəd qoymuşdu ki, dağlıların məşhur qəhrəmanı Hacı Muradı rus oxucusuna adi bir xalq qəhrəmanı kimi təqdim etsin. Romanının birinci variantını yazandan sonra L.Tolstoy Dağıstana – Hacı Muradın vətəninə gəldi. Burada Hacı Muradı xalqın arasında axtardı. Onun barəsindəki qəhrəmanlıq nəğmələrini dağlı məclislərində dinlədi, əfsanə və rəvayətlərə qulaq asdı. Hacı Muradın öz ailəsi, başının adamları, tabeliyindəki qulluq işçiləri, düşmənləri, xüsusilə rus əsgər və zabitləri ilə rəftar və münasibətini öyrəndi. L.Tolstoy "Hacı Murad"ı yenidən işləyəndə əvvəldə yazdıqlarına qayıtmadı. Yeni "Hacı Murad" romanını yazdı. Həm də dağlıların böyük məhəbbətini qazanmış, folklor ənənələri ilə sıx bağlı xalq qəhrəmanının qüdrətli bədii obrazını yaratdı. Yeni variantda yazılan "Hacı Murad"ın dəyəri nədəydi, hər şeydən əvvəl güclü folklorizmində. L.Tolstoy Hacı Muradı ikinci variantda əsl dağlı qəhrəmanı kimi təsvir edə bilmişdi. O, vətənpərvər idi, Şeyx Şamilin yaxın silahdaşı idi. Ancaq müstəqil düşüncəli xalq adamı idi. Ona görə ki, ədalətli idi, rəhimli idi, dağlı torpağına qəlbən bağlı idi. L.Tolstoy Hacı Muradın bütün bu keyfiyyətlərini onun barədə dağlı yurtlarını gəzib dolaşan qəhrəmanlıq əfsanə və nəğmələrindən

götürmüşdü. Hacı Murad xalq nəvazişi ilə böyüyüb boya-başa çatan əsl xalq qəhrəmanı idi”.

Müstəqillik dövründə yazıçılar tərəfindən folklor motivləri əsasında bir-birindən dəyərli nümunələr yaranmışdır. Anar, Elçin, Kamal Abdulla, Elçin Hüseynbəyli, Fəxri Uğurlu və s. kimi dövr ədəbiyyatının nümayəndələri folklor motivlərindən, xüsusilə epik növün janrlarından olan əfsanə və rəvayətlərdən yararlanmışdır. Yazıçıların qələmə aldıkları əsərlərdə müraciət edilən motivlər, nümunələr xalqın arzu, istəkləri, onların gələcək haqqında düşüncələri, həyat eşqləri əksini tapmışdır.

Yaradıcılığında folklor motivlərindən ən çox istifadə edən yazıçılardan biri Kamal Abdulladır. O, müstəqillik dövrü ədəbiyyatına yeni baxış tərzini, yeni ruh, yeni mövzu gətirmişdir. Onun yazdığı “Yarımqıq əlyazma”, “Unutmağa kimsə yox”, “Sirlərin sərgüzəşti” romanları, “Labirint” hekayələr toplusu qeyri-adi süjet xəttləri, dil-üslub xüsusiyyətləri, məzmun və ideya məsələləri baxımından digər əsərlərdən seçilir. Yazıçı sadələvh oxucular üçün yazılmayan əsərləri qələmə alarkən folklor müraciət etmişdir.

Yaradıcılığında nəsr əsərlərinə geniş yer verən Kamal Abdulla postmodernist ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrindəndir. Postmodernist ruhlu hekayələri, romanları ilə spesifik oxucuların daim diqqətini çəkmişdir. Postmodernizmin tələblərinə, göstəricilərinə uyğun olaraq əsərlərində müxtəlif texnikalardan istifadə edərək original əsərlər ortaya qoymuşdur. Kamal Abdulla əsərlərində ən çox intertekstuallıqdan istifadə edir. İntertekstuallıq dedikdə, birbaşa və ya dolaylı formada müəllifin mətnində başqa bir mətnə işarə etməsi başa düşülür. İki mətn arasında əlaqə yaratdığı zaman folklor mətnlərindən də istifadə edir. Yazıçı folklor mətnlərindən olan dastan, nağıl, rəvayət və əfsanələrdən daha çox istifadə etmişdir.

Yazıçının əfsanədən bəhrələnərək yazdığı hekayələrdən biri “Son gəliş” hekayəsidir. Bu hekayədə bir çox dünya xalqlarının folkloruna xas olan motiv və süjetləri görmək mümkündür. Hekayə Evripidin “Alkesta” əsəri əsasında yazılmışdır. Süjet xəttində göstərilən bəzi hadisələr intellektual oxucuya məhz “Alkesta”nı xatırladır.

Hekayənin əsas obrazı əfsanəvi obraz olan Zərdüştüdür. Folklordan bizə məlumdur ki, Zərdüşt Zərdüştlik dininin yaradıcısı, yarı tarixi, yarı əfsanəvi şəxsiyyətdir. Deyilənə görə, o uşaq yaşlarında heç ağlamırmış, öz gülüşü ilə evlərdə daim işığa qərq edirmiş. Erkən yaşlarından etibarən savadlı bir din xadimi kimi həqiqət axtarışına çıxmış, dünyanı dolaşmağa başlamışdır.

Hekayədə hadisələr bir kənddə cərəyan edir. Zərdüşt yolda bir kişi ilə rastlaşır və hekayə boyunca onunla söhbətləşir. Yazıçı oxucunu Zərdüştün yaşadığı dövrə apararaq, müasir dövrün problemlərini həmin keçmişlə qarşılıqlı əlaqədə göstərmişdir. Məsələn, Hekayənin bir hissəsində qeyd olunur : “O zamanlar Allahlar yer üzünə tez-tez gəlib gedərdilər. Bizim babalarımızla onların sıx ünsiyyətləri olardı. İndi daha belə deyil. İndi Allahlar bir-biri ilə cəng edirlər. Həyat Allahının və Ölüm Allahının bir-birini görməyə gözləri yoxdur. Amma vaxt var idi, dost idilər”[4, s.78]. Kamal Abdulla cəmiyyətin yaşadığı problemləri mifik obrazların timsalında təsvir etmiş, əslində isə bununla müasir dövrə işarə etmək istəmişdir.

Kamal Abdullanın əfsanə və rəvayət motiv və formullarından istifadə edərək yazdığı digər bir əsər isə “Unutmağa kimsə yox” romanıdır. Əsərdə bir çox simulyasiyalar yaradır, oxucunu labirentlərin içinə salaraq oxucunu təəccübləndirir.

Əsərin əsas obrazı F.Q adlı qəhrəmandır. O, gənc tədqiqatçıdır və heç kəs tərəfindən oxuna bilməyən Çiçəkli yazını oxumaq üçün Vəng dağının ətrafında yerləşən kəndə gəlir. əsərdə F.Q-ni daimi olaraq Bəhram dayı və Mübariz kişi müşayiət edir. Yazıçının istifadə etdiyi bədii priyomlarla oxucunu daha da əsərə bağlayır. Belə ki, yazıçı əsərdə müxtəlif dövrdə baş verən hadisələri təsvir edərək , onları bir birinə bağlayır. Həm keçmiş, həm də ki, müasir dövrü özündə birləşdirən əsərdə obrazlar da elə zaman dəyişikliyinə məruz qalırlar. Əsərdə folklor üslubundan geniş formada istifadə olunmuşdur. Folklorla yanaşı yazıçı magik ünsürlərə də müraciət etmişdir. Milli-mənəvi dəyərləri, xalqın düşüncə tərzini olduğu kimi əks etdirməyi bacaran yazıçı tez-tez dialoqlarda atalar sözlərinə, el məsəllərinə yer verir. Əsərdə “Gecənin xeyrindənsə, səhərin şəri yaxşıdır”, “Suda batan saman çöpünə əl atar” və s. kimi atalar sözü oxucunun qarşısına çıxır.

Əsər başlanğıcdan sona qədər müxtəlif macərəlarla dolduru. Hadisələr müasir dövrdə baş versə də əsərin obrazları daim keçmişlə iç-içədir. Süjet xəttində obrazlar tərəfindən tez-tez xatirələr yada düşür. Bu xatirələrin təsviri yazıçının obrazları oxucu ilə daha yaxından tanış etmək üçün istifadə etdiyi bir üsuldür. Lakin burada təsvir olunan , yaddaşın alt qatlarında olan bəzi epizodlar xarakterin açılmasına deyil, yazıçının ötürmək istədiyi ideyaya kömək edir. Əsərdə folklor motivlərinə biz tez-tez rast gəlirik. Obrazların dilindən verilən hər hansısa obyekt haqqında rəvayətlər, bizə yunan mifologiyasından tanış olan Zevs, Hera, Paris və digərləri haqqında deyilən hekayələr, nağıllar, söhbətlər- hamısında folklora bir işarə var.

Postmodernist əsərlərin əsas xüsusiyyət və texnikalarından biri məhz oyun texnikasıdır. Elə Kamal Abdulla da , əsər boyunca oxucunu bir oyunun içindəymiş kimi bir təəssürat yaratmağa nail olur. Bizə məlum olan, ənənəvi texnika ilə yazılmış bir çox əsərdə zaman və məkan baxımından axıcılıq, ardıcılıq mövcud idisə, artıq bu əsərdə həmin ardıcılıq pozulmuşdur. Əsər boyunca hadisələri bir kaos müşayiət edir, əsas götürülür. Düşüncələrin fonunda obrazlar sanki zaman maşınında imiş kimi, gah indiki zamanda, gah da keçmiş zamanda olur. Keçmir sadəcə obrazların uşaqlıq və ya gənclik illərindən ibarət deyil. Yazıçı oxucunu 300 il əvvələ də apara bilir, həmin zamanlar arasında çox incə bir bağ ilə əlaqə qurur. Fəsilər içərisində yarımbaşlıqların adları yazıçını da, oxucunu da yönəldir, zamanlar arasında bağ, əlaqə, məntiqi keçid tələb etmədən və onları düşünməyə zorlamadan sərbəst hərəkət etməyə imkanyaradır. Diqqət edək: “Kəndə gələli iki ay altı gün sonra. Axşama yaxın bir vaxt.” Bu başlıq özü əlaqə, keçid yaradır. Bu başlıqdan sonrakı başlığın adı “Kəndə gəldiyi birinci axşam. Mübariz kişi ilə tanışlıq...” Bu başlıqlar yazıçının asanca hadisədən-hadisəyə, zamandan-zamana, məkandan-məkana keçişini təmin edə bilir” [59, s.2]

Əsərdə bizə məlum olan və olmayan rəvayətlərdən, onun motiv və formullarından istifadə olunur. Çiçəkli yazının tarixi ilə bağlı hadisələrin təsviri , Vəng dağının adı ilə bağlı rəvayət oxucuya təqdim olunur.

“Vəng” dağının etimologiyası ilə bağlı əsərdə qeyd edilir:

-“ Bəhram dayı, deyirəm, görəsən, bu “Vəng” sözünün dağın adının bir mənası varmı? Buralarda bununla bağlı bir fikir var, ya yox? Bəlkə nəsə bir rəvayət, nağıl....

-Rəvayət, nağıl bilmirəm, eşitməmişəm. Onu bilirəm, camaat arasında belə bir inam var ki, bu dağdan gecələr səs gəlir...Rəhmətlik atam deyərdi, gecələr Vəng dağının iniltisinə hər eşidən dözməz.. Sözdü... deyirdi..." [2, s. 85-86]

Əsərdə müxtəlif səhnələrdə real hadisələrlə yanaşı mifik məkanlar, fantastik hadisələr təsvir edilir. Yazıçı əsərdə bəzən təbiət təsvirlərinə yer verərək, obrazın ruhi rahatlıq baxımından rahatlığına dəstək olur. Əsərdə əsas hadisələr mağara ilə bağlıdır. Bizə mifoloji mətnlər, müxtəlif əsatir və əfsanələrdən məlumdur ki, mağaralar daim sehrlı hadisələrin baş verdiyi, müxtəlif sirləri özündə gizlədən məkandır.

Yazıçı Fəxri Uğurlunun yaradıcılığında da əfsanə və rəvayət motivlərinə rast gəlmək mümkündür. Onun yaradıcılığında "Dərviş", "İsgəndərin qanunu", "Leylinin Məcnunluğu", "Peyğəmbər", "Şeyx Sənan" və s. kimi hekayələr özünəməxsus yer tutur. Onun hekayələrindəki obrazlar bizə ya tarixdən, ya folklordan, ya da daha əvvəl yazılmış əsərlərdən məlum olsa da, onlar üzərində yazıçı tərəfindən bir çox dəyişikliklər edilmişdir.

Leylinin Məcnunluğu hekayəsi bizə məlum olan, hələ Nizami Gəncəvinin dövründən etibarən bir çox ədibin motivindən bəhrələnərək əsər yazdığı ərəb əfsanəsi motivləri əsasında yazılmışdır. Obrazların adları bizə əfsanədən tanışdır. Fəxri Uğurlu postmodernist texnikalardan hesab olunan dekonstruksiyadan istifadə etmişdir.

Dekonstruksiya dedikdə J. Derrida tərəfindən ədəbiyyatşünaslığa gətirilən termin nəzərdə tutulur. "destruksiya" və "konstruksiya" sözlərinin birləşməsindən yaranan söz bütövün yenidən qurulması mənasına gəlir. Biz Fəxri Uğurlunun hekayəsində ərəb əfsanəsini yeni kontekstdən, yeni yanaşmadan oxuyuruq. Əsrlər boyunca hamıya məlum olan əfsanəyə yeni mövqedən yanaşılmışdır.

Əfsanədəki kimi bu əsərdə də Leyli və Məcnun bir-birilərinə aşıqdirlər. Onların sevgi macəraları məktəb dövründən başlamışdır. Məcnun tayfa başçısının oğludur. Məcnunun ailəsi Leyligilə elçi düşür, atası qızını Məcnuna verir. Lakin burdan problemlər başlayır. Məcnun nişan, toy prosesini gecikdirir. Səbəb isə Məcnunun dəli olub çöllərə düşməsidir. Bu hadisədən sonra Leylinin atası qızı üçün başqa ər axtarmağa başlayır və nəticədə məhz Leylini öz əmisioğluna – Salamın oğluna verir. Salamın oğlu hekayədə ədalətli, çalışqan bir obraz olaraq təsvir edilmişdir. Ərəbistanda

ən qoçaq tacir olaraq tanınmışdır. Salamın oğlu Leyli ilə əmisinin adını təmizləmək üçün evlənmişdi. Məcnunun anası isə Leyliyə kin bəsləyir, onun da çöllərə düşməsini arzulayırdı.

Məcnun hər dəfə “işə” getmək adı ilə səhraya heyvanların yanına gedirdi. O, səhradakı heyvanlar, quşlarla dostluq münasibət qurmuşdu. Artıq onlar bir-birini yaxından tanıyırdı .Bu səhnə əsərdə belə təsvir olunur:” Obanın arvadları örüşə gedən naxıra mal qoşurmuş kimi onun yoluna çıxıb süfrələrinin axşamdan qalma artıq-urtuğuyla, sür-sümüklə dolu bağlamanı Məcnunun heybəsinə yükləyirdilər.

-Yenə işə gedirsən, ay Məcnun? – gülə-gülə deyirdilər.

-İşə gedirəm, - Məcnunun dodağı da qaçmırdı.

-Bunu bizdən aslanlarına pay apar, - bir arvad o birilərə göz basıb bağlamanı Məcnuna uzadırdı.

-Payın çox olsun, xalası, - Məcnun bağlamanı alıb heybəsinə dürtəndə qayğılıqayğılı deyirdi.

-Tülkülərin, çaqqalların necədi, ay Məcnun, - bir ayrısı qıraqdan söz atırdı, - bizdən hamısına salam söylə. Sür-sümükdən nə çıxar, ay Məcnun, yenə bir inəkdənöküzdən kəs dostlarına, doyunca yesinlər barı” [51, s.53]

Növbəti epizodlarda göstərilir ki, Leyli hər dəfə övladlarına çörək almaq bəhanəsi ilə evdən çıxıb Məcnunu görməyə səhraya gedir. Maraqlı tərəf bundadır ki, Leyli bu işi gizlin etmirdi. Leylinin əri İbn Salamın bu “görüş”dən xəbəri var idi . Əsərdə İbn Salam Məcnunu övliya kimi təqdim edir, Leylinin görüşünü ona çatdırdıqda isə, deyir ki, Məcnun övliyadır, Leyli onun görüşünə deyil, ziyarətinə gedir.

Əsərin sonluğu da əfsanədən bir qədər fərqli təsvir olunub. Məcnunun “yuxudan” ayılma səhnəsindən sonra onun dostları – heyvanlar, quşlar Məcnunu parçalayır. Leyli isə Məcnunu tapa bilmədikdə onun dağlara üz tutduğunu düşünür. Heyvanlar Leylidə parçaladıqları dostu Məcnunu görmələri səbəbilə onun dostuna çevrilirlər . Sonda isə Leyli vəhşi heyvalana qoşulub Məcnunu axtarmağa gedir.

Fəxri Uğurlunun folklor motivlərindən istifadə edərək yazdığı digər nəsr əsəri isə “Şeyx Sənan” hekayəsidir. Əsərin məzmunu bizə folklordan məlum olan Şeyx Sənan

haqqında əfsanədən götürülmüşdür. Şeyx Sənan əfsanəsindən bəhrələnərək istər orta əsrlərdə, istərsə də müasir dövrdə bir sıra əsərlər yazılmışdır. Fəxri Uğurlu yazdığı digər nəsr əsərləri kimi, bu hekayəni də öz qələm xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmışdır.

Əsərin əsas obrazı əfsanəvi şəxsiyyət Şeyx Sənanıdır. Əsərdə digər obrazların xarakteri yazıçı tərəfindən bir qədər fərqli təsvir olunmuşdur. Belə ki, əsərdə Gürcü qızı Tamara digər variantlardan fərqli olaraq, daha cəsarətli, ərköyün, tərs bir obraz kimi göstərilir. Tamaranın anası onu dünyaya gətirən zaman vəfat etmişdir. Atasını isə ömrünü qızını böyütməyə həsr etmişdir. Şeyx Sənan bir çox yerlər gəzən, Kəbə və Qüdsə qədər gedib çıxan, səhrələr, dağlar dolaşan bir obrazdır. ÖZ axtardığını heç yerdə tapmayıb, Bağdaddan da getmiş, ən sonunda dərvişlərə qoşularaq təsəvvüf elminin kamil bilicisi, şeyx kimi yaşamağa davam etmişdir. Şeyx Tamaraya, Tamara da Şeyxə aşiq olduqdan sonra Tamara atasına Şeyxi və muridlərini evlərinə dəvət etməyi təklif edir. Bu qonaqlıq baş tutur. Bu süfrədə Şeyxin öz dini seçimi ilə bağlı maraqlı fikirlər səsləndirilir. Belə ki, O donuz əti yeməkdən, çaxır içməkdən imtina etmir. Səbəb olaraq isə sufi olmasını göstərir. Şeyx Sənan, onların aramızda xristiana da, yəhudiyyə də, bütperəstə də yer olduğunu bildirir.

Əsərdə Tamaranın sufiliyi öyrənməsi ilə bağlı hissələr də var. Tamara Şeyxlə görüşər, Şeyx ona sufilik haqqında məlumatlar verər, Allaha aşiqlik barədə öyrədirdi. Artıq onların sevgisi bütün Qafqaza yayılmışdı. Onların toyuna az qalmış Tamara bu toyun onlara bədbəxtlik gətirəcəyini deyir. İki aşiq isə öz növbəsində bu toyu gecikdirmək üçün əllərindən gələni edirdilər. Əsərdə Şeyxin toya hazırlıq üçün bir çox şəhərlərə, o cümlədən Səmərqənd, Bağdad, İstanbul, Paris kimi yerlərə səfər etdiyi göstərilir.

Əsərdə təsvir olunan sufi görüşlər vasitəsilə yazıçı oxuyucuya bir sıra fikirlər ötürmək istəyir. O dünyanı gəzərək dinin deyil, mənəviyyətin, sevginin, yaxşılığın yayılmasının tərəfdarıdır.

Yaradıcılığında folklor motivlərinə müraciət edən digər bir yazığımız isə müasir dövrün görkəmli nümayəndələrindən biri olan Anardır. Anarın bir çox əsəri ədəbi hadisə kimi ədəbiyyat tarixinə keçmişdir. O, nəsr əsərləri ilə öz oxucularını daim düşünməyə, həyatı sorgulamağa təşviq edir, bununla da oxucular arasında əks-səda

doğururdu. Aydınır ki, Anarın əsərlərini oxunaqlı edən sadəcə onun məzmunu deyil, eyni zamanda yazılarında istifadə etdiyi bədii priyomlar , əsərlərin dil-üslub xüsusiyyətləridir.

Yaradıcılığında diqqəti cəlb edən əsərlərindən biri də “Gözmuncuğu” romanıdır. Müasirlik baxımından bu əsər olduqca diqqəti cəlb edir. Bu günə qədərki bütün əsərlərində insanın hərtərəfli inkişafını nəzərə alaraq cəmiyyət problemlərini, ailə-məişət proseslərini təhlil edən Anarın insana, cəmiyyətə, dünyaya yanaşması fərqlidir. Təsadüfi deyil ki, elə “Gözmuncuğu” romanında da o yaxşı-pis, ağ-qara, həyat-ölüm kimi ziddlik təşkil edən anlayışlar qarşı-qarşıya qoyulur. Roman vahid bir zamanı və ya məkanı əhatə etmir. Müxtəlif dövrlərdə , məkanlarda baş verən hadisələr arasında bir bağlılıq vardır. Bütün hadisələrin mərkəzində insan dayanır. Əsərdə hər hansısa obraza mənfi və ya müsbət obraz demək mümkün deyildir. Çünki Anar qələminin özünəməxsusluğu da bundadır ki, o , insanı xeyirxahlıqla pisliyin vəhdətində göstərir, oxucunu hadisələrdən nəticə çıxarmağa dəvət edir. “Gözmuncuğu” romanında da obraz müsbət və mənfinin qarışığındadır. Əsərdə əsas obraz öldükdən sonra dirilən insandan, onun yaşadıklarından, əzab-əziyyətlərindən danışılır. Yazıçı romanda belə bir ideya ötürmək istəyir ki, insan ömrü uzunluq daim yaxşı ilə pisin, işıqla qaranlığın, ölümlə həyatın arasındadır, onlar daim mübarizə halındadır. Burada yaxşı da, pis də eyni bir insanın bədənində birləşir. Onun içindəki xeyir-şər mübarizəsi xarakterində əks olunur. Situasiyadan, vəziyyətdən asılı olaraq, öz hərəkətlərində həm xeyir, həm də şər motivləri özünü göstərir.

Yazıçı bu əsəri qələmə alarkən müasir dövrün tələblərini nəzərə almışdır. Əsərdə hadisələr oxucunu sıxmadan baş verir. Hadisələrin gedişatında uzun təhkiyələrə yer verilməyib. Proseslərdə sürət və dinamiklik özünü göstərir. Həcm etibarilə çox uzun roman olmasa da, informasiya yükü baxımından olduqca ağır əsərdir. Bəzi yazıçılar əsəri yazdığı zaman informasiyanın həcmi bir qədər artıq həcmdə, hazır formada oxucuya təqdim edir. Lakin Anar isə bu əsəri qələmə alarkən elə üsullardan istifadə edib ki, hər məlumat oxucunun anlaya biləcəyi, geniş təfərrüata ehtiyac olmadan dərk ediləcək formadadır.

“Gözmuncuğu”da rəngarəng təsvirlər verilmədiyindən bir qədər sönük təsir bağışlayır. Lakin əsərin bədiiyi, məlumatların əsərin içinə daxil edilməsi, yazıçı qələminin ustalığından xəbər verir.

Qədim türk xalqlarının inancında bəd gözdən qoruduğunan inanılan muncuq gözmuncuğudur. Əfsanəyə görə qədim türk sərkərdəsi Atilla xanın atası Muncuqun adı ilə bağlıdır. Həmin dövrün cadugəri Albıs Muncuqdan çox qorxar. Bu muncuğun adı da məhz bu inancdan, əfsanədən gəlir. Yazıçı əsərin adını gözmuncuğu qoyması təsadüfi deyildir. Elə yazıçının folklora müraciəti əsərin adından başlamaqdadır. Əsərə nəzər salaq:

“ ...Yaxşı gözün yüz baxışla edə bilmədiyini, pis göz bir anın içində darmadağın edə bilir. Göz dəymək, gözə gətirmək, gözdən salmaq, gözü götürməmək deyirik, ... Göz, göz, göz.. Nədən belə deyirik? Çünki hamısı gözdəndir. Xeyir də, şər də, Hörmüzd.

... Diri baba əlini divara uzadıb iri bir şeyi götürüb mənə uzatdı, baxdım ki, göz muncuğudu. – Evində asarsan. Zərdüşt babamızın əyyamından nəsil-nəsil gəli mənə yetişib. Bu göz muncuğu səni Əhrimanın fitnələrindən qoruyacaq, sən də insanları Əhrimandan qoruyacaqsan”[5, s.58]

Yazıçı bununla xeyir və şər mübarizəsində xeyiri şərin gözündən göz muncuğu vasitəsilə qoruya biləcəyini təsvir edir. Bu obyektəndən istifadə etməklə Anar pis göz, bəd nəzərlə insan xarakterini açır, onun fərqli hadisələrdən içinə yığılan kinini, nifrətini oxucuya ötürür.

Əsər ölünün qəbirdə dirilməsi səhnəsi ilə başlayır. “Ağrı... dəhşətli və dözülməz ağrı...” ifadəsilə başlayır. Əsəri oxuduqca isə oxucuya artıq hər şey aydın olur. əsərin əsas obrazı Əhlimanın içində düşdüüyü vəziyyətlər hər bir insanın yaşadığı situasiyalardır. Onun içində olan duyğular, hər birimizin içində ən başından bəri mövcuddur. Bu hissələrin birinin digərinin önünə keçməsi isə hər bir insanın yaşadığı hadisələrdən , xatirələrdən ibarətdir. Psixoloji olaraq Əhlimanın içindəki xeyir-şər mübarizəsinin səbəbi, ona təkan verən hadisələr əsərin növbəti fəsillərində göstərilmişdir.

Əsas obrazın dilindən səsləndirilən qırıq-qırıq fikirlər Əhlimanın içində olan xeyir və şər təsirinin olmasına işarə edir. Əsərdə oxuyucu Əhlimanla birlikdə gah onun uşaqlığına, gənclik illərinə səyahət edir, xatirələrini, yaşadığı hadisələri görmə fürsəti əldə edir.

Əsərdə mistik səhnələr, folklordan gələn motivlər, xalq inancları təsvir olunur. Bütün bunlar xaotik formada təsvir olunur. Yazıçının bəhrələndiyi əsas motiv bizə Avestadan məlum olan Əhrimən və Hörmüz əfsanəvi şəxsiyyətləridir. Əfsanəyə görə, Hörmüz xeyir tanrısı, Əhrimən isə şər tanrısıdır. Bu obrazlar bir çox əsərlərin yazılmasında yararlı mənbə olmuşdur.

Anar “Gözmuncuğu” əsərini yazarkən bir çox dahi şəxsiyyətin fəlsəfi fikirlərinə epiqraflarda yer vermişdir. Nitsşe, Karlos Kastenda, C.Məmmədquluzadə, Jan Pol Sartr, F.M.Dostoyevski, Cəlaləddin Rumi və s. kimi şəxsiyyətlərin fikirlərinə müraciət edən zaman Qurani Kərimi də unutmamışdır. Quran rəvayətlərindən hesab olunan, Kəhf surəsində bəhsi keçən “Əshabi Kəf” mağarası haqqında yazılan rəvayətə əsərində yer vermişdir:

“Mağaraya sığınmışdı o cavanlar. Dedilər: Rəbbimiz, dərgahından bir rəhmət bəxş elə və bir çıxış yolu tap düşdüyümüz bu işdən. İllərlə yatızdırdıq mağarada olanları. Sonra da oyatdıq ki, iki dəstədən hansı biri yatdıqları nüddəti daha düz hesablayacaq. – Nə qədər yatdınız, - dedi birisi, - yatdığımız bir gün, ya bir gündən də az olar, -dedilər. Mağarada üç yüz il qaldı onlar. Qaldıqları müddəti Allah daha yaxşı bilir. Göylərin, yerin görünməzliyini təkcə o bilir...” [5, s. 61]

Əsərdə xalq arasında tanınan əfsanəvi şəxsiyyətlərdən biri olan Diri Baba obrazı kimi süjet xəttinə daxil edilmişdir. Diri Baba haqqında deyilən əfsanənin təsvirindən sonra, Əhlimanın Diri Babayla qarşılaşması, onun bəd nəzər, göz, gözmuncuğu, xeyir və şər, haqqında fikirləri təsvir olunur.

Bu əsər insanın daxili portretini əks etdirməkdədir. Onun tam başa düşülən olması üçün miflər, əfsanə və rəvayətlərə dərinləndirən bələd olmaq tələb olunur. Bu, insanın xislətini anlamağa, onun düşüncələri, fərqli tərəflərini görməyə kömək edir. İnsana düşünmək, təhlil aparmaq, nəticə çıxarmaq kimi imkanlar tələqin edir. Müəllif əsərin sonunu konkret təsvir etməyərək sonluğu oxucunun ixtiyarına buraxır.

Folklor motivlərinin özünəməxsusluğu da bundadır ki, istər qədim dövrdə, istərsə də çağdaş dövrdə , ədəbiyyata gətirilən bütün yeniliklərə, müasirliyə, ideyalara baxmayaraq, yazıçı və ya şairlərin üslub tərzinə, qələm xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, yazılı ədəbiyyatın qaynaqlandığı motiv kimi müxtəlif əsərlərdə istifadə edilə bilər. Qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif yazılı ədəbiyyat nümunələrində , xüsusən də çağdaş ədəbiyyatda folklor motivlərindən istifadə daim olmuşdur, istifadə edilməyə davam da ediləcəkdir. Bu nümunələrin hansı növə, hansı janra aid olmasından asılı olmayaraq hər dövrdə aktual qaynaqlanma motivi olacaqdır.

NƏTİCƏ

Yazılan bütün faktları, aparılan tədqiqatları nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, folklor yazılı ədəbiyyatın ayrılmaz hissəsidir. Folklor motivlərinin Azərbaycan nəsrində istifadə olunması heç də, sabit formada olmamışdır. Dövrün tələbinə uyğun olaraq, müxtəlif zaman kəsiyində bu motivlərdən daha çox istifadə olunsada, bəzi dövrlərdə əksin., istifadə olunmamış, yaxud əsərin dərin qatlarında özünü göstərmişdir. XX əsrdə yaşanan, tariximizdə iz buraxan hadisələr ədəbiyyatda da öz təsirini göstərmişdir. Sovet istilasından sonra senzuranın tələblərinə uyğun olaraq əsərlərdə folklor meyilləri bir qədər zəifləsə də, müstəqilliyimiz bərpa olunduqdan sonra ədəbiyyatda folklor motivlərindən yenidən istifadə olunmağa başlamışdır.

Folklorun epik növ janrlarından hesab olunan əfsanə və rəvayətlərin təzahür formaları da nəsr əsərlərində müxtəlif cür olmuşdur. Milli-mənəvi dəyərlərin, tarixi ənənələrin, xalq düşüncəsinin işarəsi olaraq, bu janrları mütəmadi olaraq əsərlərin süjet xətlərinə daxil edilmişdir. Yazılı ədəbiyyatda Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Vaqif, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun, İlyas Əfəndiyev, Mövlud Süleymanlı, Elçin, Anar, Kamal Abdulla, Fəxri Uğurlu və s. kimi müxtəlif dövrlərin görkəmli yazıçı və şairləri bu motivləri öz əsərlərində istifadə etmişdir. Dissertasiya işində həmin ədiblərin müxtəlif əsərləri məhz bu aspektdən təhlil olunmuşdur. Müstəqillik dövrünün Azərbaycan ədəbiyyatına gətirdiyi yeniliklərlə folklor janrlarının vəhdət təşkil etməsi bu nümunələrin özünəməxsusluğunu sübut edir.

Müstəqillik illərindən etibarən folklorun, xüsusilə əfsanə və rəvayətlərdən istifadənin müxtəlif variantları əsərlərdə qarşımıza çıxmağa başladı. Sovet dövrü ilə müqayisədə əsərlərdə artıq əfsanə və rəvayət motivləri özünü daha qabarıq formada göstərir, nəsr əsərlərində yeni üslub və məzmununa uyğun olaraq istifadə olundu.

Müstəqillik illərində yazılan “Unutmağa kimsə yox”, “Gözmuncuğu”, “Leylinin Məcnunluğu”, “Şeyx Sənan”, “Parisin seçimi” və s. kimi əsərlər əfsanə və rəvayət

motivlərini özündə birləşdirən əsər kimi tədqiqata cəlb edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərlərin hər birində əfsanə və rəvayət motivləri eyni formada istifadə edilməmiş, hər yazıçının qələminə görə uyğunlaşdırılmışdır.

Postmodernist ədəbiyyatın nümayəndəsi olaraq öz əsərlərində keçmişə qayıdan, hamıya məlum olan bütләşmiş fikirləri dağিদaraq seçilmiş mövzunu yeni ideyalara uyğunlaşdıran Kamal Abdulla yaradıcılığı tədqiqat işinin mövzusu baxımından son dərəcə aktualdır. Onun “Parisin seçimi”, “Unutmağa kimsə yox”, “Zərdüş” əsərləri özündə əfsanə və rəvayət motivlərini uğurlu formada əks etdirmişdir. O, xalq yaddaşının dərin qatlarından gələn, düşüncə və təfəkkürümüzün məhsulu olan bu janrları müasir mövzularla qarşılıqlı əlaqədə göstəmişdir. Kamal Abdulla sadəcə Azərbaycan folklorundan bəhrələnməmiş, dünya folklorunu da öz əsərlərinə gətirmişdir. Belə ki, “Parisin seçimi” əsərində o, yunan mifologiyasından bizə məlum olan əsəti özünəməxsus formada şərh etmişdir. “Unutmağa kimsə yox” romanının süjet xəttində əfsanəvi hadisələrdən istifadə etmiş, Vəng dağı, çiçəkli yazı, qarağac haqqında dolğun məzmunə sahib əsər yaratmışdır.

Görkəmli yazıçı Anarın yaradıcılığında da folklorə- əfsanə və rəvayətlərə geniş yer verilmişdir. Əsərlərinin bir çoxunu bəşəri problemlər üzərində quran, onları özünəməxsus formada şərh edənə yazıçı bu prosesdə əfsanə və rəvayətlərdən məharətlə istifadə etmişdir. Müstəqillik illərində yazılan “Gözmuncuğu” əsəri onun bu janrlardan bəhrələnərək yazdığı əsərlərdən biridir. Bu əsərdə o, həm əfsanəvi şəxsiyyətləri öz əsərinin əsas süjet xəttinə daxil etmiş, həm də Quran rəvayətlərindən istifadə edərək müəyyən bir ideyanı oxucunun nəzərinə çatdırmaq istəmişdir. Bu vasitələrdən istifadə etməklə yazıçı, folklorun aparıcı janrlarını öz təxəyyülü ilə sintez edərək ədəbiyyatımızda iz buraxan, orijinal bir əsər qələmə almışdır.

Müstəqillik dövrünün yazıçılarında olan Fəxri Uğurlu isə silsilə hekayələrində əfsanəvi şəxsiyyətlər, süjetlərdən daimi olaraq istifadə etmişdir. Lakin bununla yanaşı, postmodernizmin bəzi texnikalarından da istifadə edərək mövcud, bizə məlum olan süjetləri dağıtmış, əsərə , süjet xəttinə yenilik gətirmişdir. Onun Şeyx Sənan rəvayəti əsasında yazılan “Şeyx Sənan” hekayəsi, Leyli və Məcnun əfsanəsi əsasında “Leylinin Məcnunluğu”, İsgəndər haqqında bəhs edilən əfsanələr əsasında “İsgəndərin qanunu”

hekayələrini qələmə almışdır. Adı çəkilən hər əsərdə o, mövcud əfsanə və rəvayətləri olduğu kimi istifadə etməmiş, sadəcə motiv və obrazları əsərinə gətirmişdir.

Folklorun aparıcı janrları olan əfsanə və rəvayətlər qədim dövrdən bəri əsərlərdə istifadə edilmiş olsa da, müasir dövrümüzdə də yazıçı və şairlərin bəhrələndiyi əsas qaynaqlardan biri olaraq qalır. Əsərlərin daxilində bu motivlərdən istifadə milli kökə bağlılığımızı sübut edən əsas göstəricilərdən biridir. Müstəqillik dövrü ədəbiyyatımızın nümayəndələri bu qaynaqları əsərlərinə gətirməklə yüksək səviyyəli orijinal əsərlər yaratmağa nail olmuşdurlar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbaslı İ. Əfsanə və rəvayətlərin janr özünəməxsusluğu / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XI cild, Bakı: Səda, 2002, s. 3-19.
2. Abdulla K. Unutmağa kimsə yox, Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2011, 528 səh.
3. Abdullayev C. “Müstəqillik dövrü bədii nəsrinin bəzi problemləri”, “Bakı Universiteti xəbərləri”, Humanitar elmlər seriyası, 2004, № 4, s.87-94
4. Abdullayev K. “Hekayələr”, Bakı, Mütərcim, 2008, 192 s
5. Anar. Gözmuncuğu. Bakı-2014, 99 səh.
6. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər(on birinci kitab), Bakı: “Səda” nəşriyyatı, 2002, 202 səh.
7. Bayat F, Bəşirli X. Azərbaycan folkloru və yazılı ədəbiyyat, Bakı: “Elm və təhsil”, 2013, 200 səh
8. Cavid H. Əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2005, 352 səh.
9. Cəfərli M. Əfsanə və rəvayətlərin toplanması ,nəşri və tədqiqi // Xəbərlər (İctimai və humanitar elmlər seriyası) cild 7, №3, Naxçıvan, 2011, səh. 224-231
- 10.Dövlətzadə M. “Əfsanə janrının nəzəri məsələləri və yazılı dəəbiyyat” // Filologiya məsələləri- N9, 2016, 446-450.
11. Dünya xalqlarının mifləri və əfsanələri. Bakı, Çarşıoğlu, 2004, 352 səh.
- 12.Elçin. Mahmud və Məryəm. Bakı: Gənclik, 1983, 360 səh.
- 13.Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri, 6 cildə, I cild. Bakı, 1984, s. 17-19
- 14.Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Ali məktəb üçün dərslik. Bakı, “Elm və təhsil, 2013, 600 səh.
- 15.Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1981, 480 səh.
16. Əfsanələr. Bakı: Gənclik, 1986,176 səh.
17. Əlişanoğlu T. “XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası”, Bakı, “Elm”, 2006, 311s
- 18.Əliyev R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (Müasir aktual problemlər). - Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2014. 350 s

- 19.Əliyev R. Dil, yaddaş və mətn strukturunda janr, motiv və obraz // Folklorşünaslığın aktual problemləri, səh. 109-113
- 20.Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 304 səh.
- 21.Fərzəliyev T. Əfsanə anlayışı və Azərbaycan əfsanələrinin təsnifinə dair / Azərbaycan SSR EA xəbərləri («Ədəbiyyat, dil və incəsənət» seriyası) 1978, № 1, s. 32-37.
- 22.Folklor və yazılı ədəbiyyat, II kitab. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 224 səh.
- 23.Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 400 səh.
- 24.Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. "Lider nəşriyyat", Bakı: 2004, 264 səh.
- 25.Hüseynli Ş. Azərbaycan folklorunda epik formullar, Bakı, 2019, 184 səh.
26. Hüseynli Ş. Əfsanə və rəvayətlərdə formullar. // Dədə Qorqud, 3, 2014, səh. 43-49
- 27.Hüseynova Z. Azərbaycan və ingilis əfsanə və rəvayətlərinin tipoloji müqayisəsi: filol.üz.fəlsəfə. d-ru e.dərc.ak.üçün təq.ed.dis. Bakı-2012, 141 səh.
28. Hüseynova Z. Əfsanə və rəvayətlərin tədqiq problemləri // “Dədə Qorqud” jur., 2008, № 2, s. 101-110
29. Xalq yaddaşının izləri.(Miflər, əfsanələr, nağıllar...) Folklor toplusu.Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2005, 141 səh.
- 30.Qafarlı R. “Mif və nağıl(Epik ənənədə janrlararası əlaqə)”, N.Tusi adına ADPU-nun nəşri, 428 səh
31. Qafarlı R. Mif, əfsanə, nağıl və epos (şifahi epik ənənədə janrlararası əlaqə). Bakı: ADPU nəşri, 2002, 758
- 32.Qurbanov N. Əfsanə və rəvayət janrlarının fərqlərinə dair// Dədə Qorqud, 2013, № 4, səh 115-120.
33. Manafli X. 1960-70-ci illər Azərbaycan nəsrində folklorizm (Anar, Elçin və Ə. Mustafayevin yaradıcılığı əsasında) , Fil.e.n.a.dər.a.üçün təqdim ed. diss. Bakı-2007, 159 səh.
- 34.Məmmədov, N.M. Müstəqillik dövrü Azərbaycan şeiri və folklor/filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı/ Bakı- 2018 , 53 səh
35. Mustafayev S. Azərbaycan folkloru və milli düşüncə sistemi fil.e.n.a.dər.a.üçün təqdim ed. diss, Bakı, 2008, 134 səh.

36. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, I cild. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 800 səh.
37. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, II cild. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 1088 səh.
38. Nəbiyev A. “Azərbaycan xalq ədəbiyyatı”, II hissə (orta əsr və yeni dövr folklor yaradıcılığı), Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2006, 685 səh.
39. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı: Çıraq, 2009, 640 səh.
40. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə, Bakı: Elm, 2006, 685 səh.
41. Nəsimi T. “Xalq epik yaradıcılığında təkrarlar” // Türk dünyası və edebiyat dergisi, 51, 2021, səh. 157-174.
42. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2004, 376 səh.
43. Nizami Gəncəvi və folklor, Bakı: Nurlan, 2013, 214 səh.
44. Oruczadə G. XX əsrdə yazılı ədəbiyyatla folklorun əlaqəsi // Dədə Qorqud №1, 2015, səh 116-122.
45. Paşayev S. Azərbaycan əfsanələrinin öyrənilməsi. Bakı: Bilik, 1985, 70 s
46. Paşayev S. Nizami və xalq əfsanələri. Bakı: Gənclik, 1983, 128 səh.
47. Pirsultanlı S, Əsəti, əfsanə və rəvayət haqqında düşüncələrim // “Pirsultan” folklor toplusu, 5Ş s.8-9
48. Pirsultanlı, S.P. Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərinin ədəbi abidələrimizlə müqayisəli tədqiqi, Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 2007, 306 səh.
49. Süleymanlı M. Üç roman: Köç, Ceviz qurdu, Səs. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2004, 584 səh.
50. Şükürova G. İlyas Əfəndiyev yaradıcılığında folklor motivləri [Mətn]: fiol. e. n. al. dər. a. üçün təq. ed. dis. Bakı- 2006.- 155 səh.
51. Uğurlu F. “Hekayələr”, Bakı, “Əli və Nino”, 2010, 328 s
52. Vahidova M. “K. Abdullanın Labirinti”, 525-ci qəzet, 12 may, 2012
53. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2004, 264 səh.
54. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. III cild. Bakı: "Şərq-Qərb", 2005, 424 səh.
55. <http://anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2014/sentyabr/390364.htm>

- 56.<http://static.bsu.az/w8/Folklorwunasliq/2011%20-%209/109-113.pdf>
- 57.<http://www.anl.az/down/meqale/525/2011/iyun/cm109.htm>
- 58.<http://www.anl.az/down/meqale/525/2011/sentyabr/197245.htm>
- 59.<http://www.anl.az/down/meqale/525/2012/mart/238332.htm>
- 60.<http://www.anl.az/down/meqale/adalet/2011/may/zh55.htm>
- 61.<http://yarpaq.az/az/tehran-elisanoglu-en-yeni-nesrimizde-azerbaycan-obrazi/>
- 62.<https://www.historytoday.com/archive/foundations/judgement-paris>
- 63.<http://anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2014/sentyabr/390364.htm>

Türk dilində:

- 64.Edebiyat Mitolojinin Mitoloji Edebiyatın Neresinde?”, Bizim Külliye, S:51, Mart-Nisan-Mayıs 2012, s. 23-29
- 65.Pirsultanlı,S.P. Azərbaycan türklərinin halk efsaneləri, Bakı: Qanun nəşriyyatı, 408 səh.
- 66.https://turuz.com/storage/Folklore/2018/0706-5-Folklorun_Bichimleri-Nesir_Anlatilar-William_R.Bascom-9s.pdf